

Sannhet og forsoning

Kommisjonens rapport

Utdrag om kirkens rolle

6.4 Kirke, stats- og nasjonsbygging

I Norge har kirken siden reformasjonen og frem til 2017 vært en statskirke, med kongen som kirkens formelle overhode.¹¹³ Biskopene og prestene har hatt en viktig rolle i statsforvaltningen. Kirkens fremste samfunnsoppdrag var foruten å forvalte det kristne budskapet å forankre og skape enhet i religionen, også med ansvar for skolens kristendomsundervis-

ning. Fra den første skoleloven kom i Norge i 1739¹¹⁴, og frem til folkeskoleloven av 1889 var skolen underlagt kirken, med presten som leder av den lokale skolekommisjonen. Samtidig hadde prestene i egenskap av sin status og utdanning stor makt og myndighet i lokalsamfunnene også i verdslige affærer; det er ikke uten grunn av så mange av dem var ordførere.

Kirken var i tillegg et redskap for stats- og nasjonsbygging. Misjonen overfor samene hadde også et statsbyggende element i seg. Når misjonen i grenseområdene fikk så stor oppmerksomhet på 1700-tallet, var én begrunnelse at den skulle bidra til grensesikring og statsbygging. Likeså ble kirken koblet til nasjonsbyggingen på 1800-tallet, der «de utsatte grenseområder» i nord fikk særlig oppmerksomhet. Myndighetenes oppfatning var at den norske nasjonen ikke var fullt bygd der, noe det etniske og kulturelle mangfoldet illustrerte. Heller ikke med hensyn til danning og skole var den norske nasjonen fullt utbygd. Dette skulle særlig fornorskingspolitikken bøte på. Det ble forventet at kirken sluttet seg til nasjonsbyggingsprosjektet, og den lot seg bruke, men ikke uten forbehold og ikke uten ambivalens og tvil om «hva som var keiserens, og hva som var Guds anliggende» (Mark.12,17), slik det ofte er formulert om kirkens rolle i spenningen mellom det verdslige og det geistlige.

Synet på hvilket språk prestene og misjonærene skulle bruke i møte med samene og kvenene, vekslet utover 1700- og 1800-tallet, mens spørsmålet knapt ble reist av kirken i dens møte med skogfinnene – her ble det forutsatt at språket skulle være norsk. Skogfinnene hadde ellers tilgang til finskspråklig religiøs litteratur også før Gottlunds tid¹¹⁵ og hadde en tradisjon med husandakter og høytlesing av Bibelen i hjemmene.¹¹⁶

6.4.1 Misjon og samisk religion – Finnemisjonen

Den religiøse og kulturelle assimileringen av samer gjennom misjon har en lang historie i Norge. Den eldste kirkebyggingen ble uttrykkelig omtalt som misjon, og lokaliseringen av de eldste kirkene nær

111 Andresen (2022) s. 11.

112 Wikan (1995) s. 178.

113 Fra midten av 1800-tallet ble betegnelsen Den norske kirke tatt i bruk. I lovttekster ble navnet Den norske kirke tatt i bruk i 1926.

114 1739-loven innførte allmueskolen i Norge, senere kalt folkeskolen. 1739-loven opererte med fire fag, kristendom, lesing, skriving og regning. De to første fagene var obligatoriske, de to siste frivillige. Kristendom var desidert det viktigste faget; lesekyndighet var nødvendig især for Bibel-lesing og lesing av katekismen i skolen.

115 Se mer om dette i kapittel 6.2.4.

116 Allerede i 1548 forelå Det nye testamentet og deler av Det gamle testamentet på finsk. Til sammenligning kom den første svenske bibeloversettelsen i 1541 og den første danske i 1550. I Norge brukte man til langt ut på 1800-tallet den danskspråklige Bibelen, mens den første norskspråklige, sterkt påvirket av dansk, kom i 1854.

samiske bruks- og bosettingsområder er likeledes uttrykk for en særskilt misjonsoppgave.¹¹⁷ Kontakten med kirken resulterte tidlig i samisk adopsjon av kristne symboler og elementer av kristne dogmer, likeledes av kristen navneskikk, samtidig som samiske religiøse praksiser og verdensforståelse ble beholdt. På denne måten ble kontinuitet av samisk tradisjon og virkelighetsforståelse videreført etter religionsskiftet.¹¹⁸ Samisk religion har vært en religion med noaiden (sjamanen) som religiøs ekspert. Religionen var også polyteistisk, ved at en rekke naturmakter og naturkrefter ble oppfattet som personifiserte guddommer. Virkeligheten ble oppfattet som bestående av en materiell og en åndelig dimensjon. Samisk religion var imidlertid dynamisk og åpen for individuelle tolkninger, noe som førte til betydelig variasjon i religiøst innhold og uttrykk i de ulike delene av det samiske området. Den samiske religionen var også tolerant og åpen overfor andre religiøse ytringer, i den forstand at den var i stand til å inkludere «fremmede guder», symboler og riter i en samisk religiøs kontekst. Dette kan en se mange utslag av på 1700-tallet.¹¹⁹

I møte med misjonen ble samiske religiøse forestillinger og praksiser sett på som avgudsdyrking og synd. Noaidenes tromme, på norsk oftest kalt *runebomme*, på henholdsvis nordsamisk, lulesamisk og sørsamisk kalt *goavddis*, *goabdes* og *gievrie*, ble brent. Noen hundre har havnet i museer og samlinger i flere land i Europa, mange alt på 1600- og 1700-tallet. I tillegg ble offerplasser ødelagt, og joik ble ansett som «trollsang».¹²⁰ Samer som utøvte «runekunst» og annen form for «trolldom», risikerte straff, særlig dersom virksomheten ble oppfattet som skadelig og farlig.

Under de omfattende trolldomsprosessene i Norge på 1600-tallet, der det ble lagt sterk vekt på diabolisme¹²¹, ble også samene rammet. Flertallet (177) av de norske trolldomssakene var i Nord-Norge. Av disse var 37 mot samer, i Trøndelag/Trööndelage var det 3. Av de saksøkte samene i Nord-Norge ble 20 dømt til døden, ved «bål og ild», som det het i samtiden.

Alle de tre samene i Trøndelag/Trööndelage ble dømt til døden. I Finnmarkku/Finnmark/Finmarkku ble 139 personer stilt for retten hvorav 91 ble dømt til døden og henrettet. 77 prosent av de henrettede nordmenn var kvinner. Kjønnfordelingen mellom samer var motsatt. Av de 19 samene i Finnmarkku/Finnmark/Finmarkku som ble stilt for retten for trolldom, var det 14 menn og 5 kvinner.¹²²

Den første rettssaken som er registrert i Finnmarkku/Finnmark/Finmarkku var med en same på anklagebenken. I 1601 ble Morten Olsen Finn, sammen med nordmann, Christen Skredder, anklaget for å ha kastet trolldom over lensherren på Vardøhus, Hans Olsen Koefoed. Olsen og Skredder ble dømt til døden ved «ild og bål».¹²³

Den siste rettssaken i Finnmarkku/Finnmark/Finmarkku var også mot en same, Anders Poulsen. Denne rettssaken i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari i 1692 er trolig den mest kjente av alle trolldomssaker i Norge, og det er forsket omfattende på den. Til stede i retten var fogden, Niels Knag, og amtmannen, Hans Lilienskiold, Knag også i egenskap av sorenskriver. I tillegg var lensmannen og «finnelensmannen» der, sammen med den vanlige tingretten og medlemmer av den særlige samiske retten, sammen med flere av Poulsens familiemedlemmer. Etter omfattende forhør, som også omfattet demonstrasjon av Poulsens tromme, fant retten at saken var så spesiell at den ikke kunne avgjøres ved dom uten at det var innhentet råd fra Kongen. Men ikke lenge etter ble Poulsen slått i hjel med øks av en ung mann, som var dreng hos amtmannen, og som var kjent for å være «forrykt», altså sinnsforvirret.¹²⁴

Grunnen til at retten nølte med domsavsigelse, var trolig at mer liberale og humane holdninger hadde begynt å sette inn innen rettspleien mot slutten av 1600-tallet. Det ble særlig stilt strengere krav til rettsavgjørelser om dødsdom. I tillegg kan det ha hatt betydning at Knag og særlig Lilienskiold hadde vitenskapelige interesser, og at saken vekket faglig nysgjerrighet. Det kan også ha hatt noe å si at Poulsen var en

117 Se mer om dette i kapittel 6.1.2.

118 Myrvoll (2011) s. 29.

119 Rydving (2004 og 2015); Hansen og Olsen (2022) s. 298–300.

120 Rydving (2004). En kort innføring i runebommen med dens symboler er Hansen og Olsen (2022) s. 2016–2021.

121 Diabolisme innebærer en pakt med djevelen.

122 Hagen (2010). Se også Hagen (2007); (2023); Willumsen (2010); (2013); (2017); Alm (2000).

123 Hagen (2010) s. 82–83.

124 Hagen (2010) s. 16–28; Willumsen (2013); Hansen og Olsen (2022) s. 300–302.

svært gammel mann, etter eget utsagn om lag hundre år.¹²⁵

Mot slutten av 1600-tallet ble ortodoksien i kirken avløst av den pietistiske åndsretningen blant annet med sterk vekt på personlig omvendelse og fromhet. Ett utslag var at interessen for misjon økte i Danmark/Norge, stimulert blant annet av rapporter fra Norge om samenes manglende kristendoms-kunnskaper, noe som vakte uro hos kirkelederne og også hos Kongen. Særlig skapte rapporten til teologen Povl Resen stor oppmerksomhet. I 1706–07 reiste han i Nord-Norge etter oppdrag av Kongen for å undersøke de religiøse forholdene blant samene. Rapporten bekreftet det man hadde antatt, at det stod dårlig til med kristningen av samene; verst var det i Nordland/Nordlândia, det var litt bedre i Finnmarku/Finmark/Finmarkku. Resen hadde som en av sine informanter Isaach Olsen, som siden 1703 hadde vært omreisende misjonær og lærer blant samene i Øst-Finnmark, også i fjellet hos reindriftssamene.

Utfallet ble at Kongen i 1714 opprettet en egen enhet for misjon, *Misjonskollegiet*, som skulle virke både i koloniene og i periferiene av den dansk-norske staten, som blant inuittene i Kalaallit Nunaat/Grønland og blant samene i Norge. Misjonsvirksomheten blant samene ble organisert i en egen avdeling, *Finnemisjonen*, med presten Thomas von Westen (1682–1727) som leder. For å kunne skjøtte arbeidet så effektivt som mulig flyttet han til Trondheim/Tråante, som var bispesete i et bispedømme som også omfattet de nordligste amtene med sin store samiske befolkning. Det ble forutsatt av misjonen skulle samarbeide nært med biskopen.¹²⁶

Finnemisjonen ble inndelt i 13 misjonsdistrikter, fra Nord-Trøndelag til Varanger.¹²⁷ Hvert distrikt hadde en misjonær, de fleste av dem ordinerte prester. I tillegg kom lærerne, gjerne kalt «skolelestre», etter hvert rekruttert også blant samene, som da ble omtalt som «finneskolelestre». Det skulle helst være tre lærere i hvert misjonsdistrikt. Arbeidet som misjonær omfattet slik både regulær forkynnelse, der målet var kristning av samene, bekreftet gjennom dåp og de øvrige sakramentene, og skoleundervisning med hovedvekt på kristendom, men også opplæring

i lesing og skriving. En rekke små skole- og forsamlingshus ble bygd i misjonsdistriktene. I tillegg ble sognekirkene anvendt til gudstjenester. Misjonen etablerte slik et fast skolevesen for samiske barn før allmueskolen ble innført. I tillegg underviste en del av lærerne i omgangsskoler, og holdt også skole blant reindriftsamene på deres sesongboplasser. I 1724 hadde misjonen totalt 31 lærere, 37 skoler og forsamlingshus og 9 kirker til disposisjon. Parallelt med misjonsoffensiven ble det gitt ut religiøs litteratur, grammatikk og ordbøker på samisk. Von Westen var overbevist om at misjonen blant samene måtte utføres på det samiske språket, basert på luthersk lære og ut fra respekt for kulturen og språket. Han lærte også selv å snakke samisk. For å sørge for rekruttering av misjonærer og for samiskopplæring ble *Seminarium Scholasticum* opprettet i 1717 som en avdeling ved Katedralskolen i Trondheim/Tråante, men underlagt Misjonskollegiet i København. Skolen var i drift til von Westens død i 1727.

Denne ordningen resulterte i konflikt mellom von Westen og rektor ved skolen, som var sønn av biskop Peder Krog. Blant annet dreide det seg om bruk av samisk språk og økonomi, da biskopen måtte finne seg i at flere av de inntektene stiftet hadde hatt, nå ble overført til Finnemisjonen.¹²⁸

Etter von Westens død i 1727 ble ikke den systematiske undervisningen av misjonærer og opplæringen i samisk, tatt opp igjen før 1752, da en ny skole i Trondheim/Tråante, *Seminarium Lapponicum*, ble etablert. Bestyrer var misjonæren, presten og språkforskeren Knud Leem (1692–1775). Leem hadde vært misjonær i Porsanger/Porsángu/Porsanki og sokneprest i Alta/Áltá/Alattio. Flere av Leems kolleger blant misjonærene var vitenskapelig interessert og skrev da også studier av samisk språk og kultur.¹²⁹ En av dem var den første norske same med teologisk embetsek-samen, Anders Porsanger (1735–1780). Han var misjonær i Varanger med bosted i Unjárga/Nesseby og deretter sokneprest i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari fra 1772 til 1780. Han hadde nær kontakt med Leem og med det lærde miljøet både i Trondheim/Tråante og København og hadde ambisjoner om både stillinger i Trondheim/Tråante og en vitenskapelig karriere. Men

125 Anders Poulsens tromme ble fraktet til København, der den havnet i en kunstsamling og ble bevart. På slutten av 1970-tallet lyktes det Sámiid Vuorká-Dávvirat / De samiske samlinger i Karasjok å få tromma på depositum. I 2022 fikk museet overført eierskap til tromma.

126 Om Thomas von Westen og hans liv og virke, se særlig Skjelmo og Willumsen (2017).

127 Det foreligger en omfattende litteratur om Finnemisjonen, med Steen (1954) som et hovedverk. Av nyere litteratur se Elstad og Halse (2021) s. 120–125; Hansen og Olsen (2022) s. 302–312. Hoëm (2007) er en inngående studie av skolen og misjonen i Varanger, som kaster skarp lys på både daglig virksomhet, lokalsamfunnet og virkningene (s. 45–493).

128 Skjelmo og Willumsen (2017) s. 224–228.

129 Jf. Kristiansen (2005) s. 8–10; Elstad og Halse (2021) s. 123.

etter alt å dømme ble han forbigått, muligens fordi han var same. Etter Leems død i 1775 hadde han ikke lenger den støtten som trengtes. Porsanger omkom sammen med familien på vei til København, da skuta de reiste med, forliste utenfor Risør.¹³⁰

Det er ikke tvil om at den kombinerte virksomheten misjon/skole flere steder ga resultater. Samtidig som barna ble undervist på sitt eget morsmål og kunne bruke dette fritt på skolen, lærte de også norsk, og i tillegg lesing og skriving.¹³¹ Utover på 1800-tallet ble det ofte talt om samene fra «den gamle misjonen» som språkdyktige, også i norsk.

På andre halvdel av 1700-tallet ble det ikke utdannet nye samiskspråklige lærere og misjonærer. På kort sikt fikk det liten betydning siden mange av misjonærene ble værende i sine stillinger og foresatte arbeidet som tidligere. Imidlertid brøt misjonen sammen mot slutten av århundret da Misjonskollegiet mistet sin betydning for misjonsarbeidet.

Finnemisjonen var selvsagt sterkt forankret i pietismens misjonskall. Men det fantes et motiv i tillegg, nemlig forventningen om at misjonen skulle bidra til statsbygging, særlig i de samiske områdene nordover i riket.

6.4.2 Den «gjenreiste» finnemisjonen – samisk og kvensk i kirke og skole

Myndighetenes holdning til samisk og kvensk språk var positiv mellom 1820 og 1850. I denne fasen av den nye nasjonalstaten Norge var styresmaktens og kirkens rådende holdning at samene og kvenene måtte få opplæring og undervisning i og på morsmålet, til tross for at det fantes tilhengere av fornorsking uten assimilasjon som mål, særlig utover på 1840-tallet.¹³² Den fremste talspersonen for samenes og kvenenes språklige rettigheter i disse årene var presten Nils Vibe Stockfleth (1787–1866).¹³³ Fra 1825 viet han sitt liv til prestetjeneste og misjonsarbeid blant samene. Hans virksomhet omfattet blant annet språklige studier, undervisning, samisk bibeloversettelse og deltakelse i debatten om samenes og etter hvert kvenenes «Innlæmmelse» i nasjonalstaten.

Innlemmelsen skulle skje uten at de skulle miste sitt morsmål og sin identitet.

Stockfleth hadde en forløper, nemlig Peder Vogelius Deinboll (1783–1874), sokneprest i Vadsø og stortingsmann for Finnmark Amt. Deinboll så seg som gjenreiser av von Westens finnemisjon og språkpolitikk. Deinboll har hovedæren for etableringen av Norges første lærerseminar, som særlig var begrunnet i behovet for å utdanne samiske lærere.¹³⁴ På Stortinget oppnådde Deinboll bred oppslutning for synet om at samene og kvenene hadde rett til lese- og kristendomsopplæring på morsmålet. I 1824 vedtok Stortinget midler til å opprette en offentlig lærerutdanning for amtene Nordlandene og Finmarken, altså året etter at de skogfinske kravene om egen skole med finskspråklige lærere ble avvist.¹³⁵

KVENSK SKOLE I 1828

Ved Kåfjord kobberverk, der kvenene utgjorde den største delen av arbeidsstokken, var det fra 1838 en egen skole finansiert av verket. Den første læreren var John Isaksen (1816–1854) fra Karasjok, som hadde samisk som morsmål, og som i tillegg kunne noe finsk. Verket finansierte et studieopphold for ham i Finland for at han skulle lære finsk ordentlig, dertil hospiterte han en tid ved en «infant school» i Stockholm for ytterligere å kvalifisere seg til lærerjobben ved skolen i Kåfjord/Gávvuonna/Kaavuono. Isaksen ble en dyktig og avholdt lærer.

Skolen ble drevet etter engelsk mønster for skoler knyttet til fabrikker og gruver, «infant school», kalt «asyl» i Norge. Skolen i Kåfjord/Gávvuonna/Kaavuono var den andre i sitt slag i Norge; den første ble etablert i Trondheim/Tråante i 1835. Isaksen hadde sammen med Anders Pedersen fra Deatnu/Tana/Teno og Hans Morten Kolpus fra Unjárga/Nesseby blitt hentet av Stockfleth til Christiania for å utdanne dem til lærere blant samene. Under oppholdet i Stockholm fikk han

130 Granqvist (2005).

131 Hoëm (2007) s. 106–147.

132 «Fornorsking» var en betegnelse som i første halvdel av 1800-tallet også ble brukt allment om de ulike tiltakene som ble gjort for å utvikle en nasjonal kultur på norske premisser, særlig for å demme opp mot svensk påvirkning i den unionen som ble skapt i 1814, mot det som i samtiden ofte ble omtalt som «amalgamasjon» – sammensmeltning – som man på norsk side var urolig overfor, da Sverige ble oppfattet som dominerende part. Fra om lag 1840 ble «fornorsking» mer og mer brukt om tiltak overfor minoritetene, særlig overfor samene og kvenene nord i riket.

133 Sitatene er hentet fra hans «dagbok», Stockfleth (1860).

134 Steen 1954; Dahl (1957); Niemi (1983); Skjelmo 2013.

135 Nordlandene og Finmarken ble i 1804 skilt ut fra Trondhjems stift, først med Alstadhaug bispesete. I 1844 ble Tromsø Stift (Nordland, Troms/Romsa/Tromssa og Finnmarkku/Tromssa ja Finmarkku) formelt organisert som eget stift, med Tromsø/Romsa/Tromssa som bispesete.

en gave og to medaljer fra kongen, Karl Johan. Isaksen, Pedersen og Kolpus er blitt omtalt som «tre av Stockfleths disipler»

Kilde: Nielsen (1987) s. 32–42; Nielsen (1995) s. 115–116; Blix (1971).

Det resulterte i at Trondenes seminarium ble etablert i 1826. Det ble i 1848 flyttet til Tromsø/Romsa/Tromssa, og skiftet da navn til Tromsø seminarium, og senere, i 1902, til Tromsø lærerskole.¹³⁶ Frem til 1848 var det uteksaminert 100 elever, 93 norske, 6 samiske og 1 kvensk. Trolig hadde halvparten av disse elevene avlagt eksamen i samisk. Mange steder i Troms/Romsa/Tromssa og Finnmárku/Finnmark/Finmarkku fikk kvenske og samiske elever undervisning på eget språk, til tross for fortsatt mangel på lærere som behersket språkene. Men man var langt etter det målet som myndighetene hadde satt seg, nemlig at slik undervisning skulle komme alle samiske og kvenske barn til gode.¹³⁷

Deinboll og Stockfleth baserte sitt arbeid for bruk av samisk og kvensk på en grunnholdning inspirert av tysk filosofi og nasjonstenkning, ideer som var blitt formidlet i forelesningssalene ved Københavns universitet da de studerte der. Kort fremstilt var tankegangen at kultur og språk var naturgitt, altså egentlig anordnet av Gud, og derfor gjaldt både naturlover og folkerett om «nasjoner»: «Ethvert folk har og maa have ikke blot en hellig Ret, men tillige en hellig Forpligtelse til at agte, haandtere og udvikle sit Sprog og sin Nationalitet [...]». Det som på denne måten ikke var en menneskelig anordning, hadde heller ikke noe menneske rett til å undertrykke eller motarbeide. Synet var at hvis folk fikk lov til å utvikle seg med bibehold av språk og kultur, ville det skape fred og harmoni mellom folkestammene.¹³⁸

Stockfleth framholdt også at det var nødvendig at samene fikk tilgang på litteratur på samisk, for bare slik kunne en utbre og fremme kristen kunnskap, opplysning, kultur og sivilisasjon.¹³⁹ Han tilførte nye tanker om hvordan samene skulle «siviliseres», med referanse til nasjonstenkningen med dens understrekning av en «hellig Ret» for enhver folkegruppe til egen kultur og eget språk. «Siviliseringen» av samene måtte derfor skje på deres eget kulturelle grunnlag. I

dette lå også en antakelse om at utvikling av samisk litteratur på sikt ville føre til større interesse for norskspråklig litteratur, og slik også for norsk språk og kultur, for tross alt var samene norske undersåtter og medborgere i riket.

På denne måten red Stockfleth to hester: Han ville både «innlæmme» samene i riket og sørge for at de beholdt sin egen kultur og sitt eget språk.¹⁴⁰ Samtidig var Stockfleth langt fra alene om disse tankene. Frem til om lag 1840 opplevde Stockfleth og hans språklinje en sammenhengende suksess. Alt han søkte om, gikk igjennom, med sterk støtte fra hans egen biskop, og en rekke av prestekollegene støttet ham fullt ut. Mange av dem fikk undervisning i samisk av ham ved universitetet i Kristiania, som en forberedelse til tjeneste i samiske områder. I 1848 fikk han vedtatt et obligatorisk kurs i nordsamisk og dels i kvensk for prester, den såkalte «presteeksamen».

Men nå begynte Stockfleth å møte motbør. Det mest dramatiske han fikk å stri med, var Kautokeino-opprøret. Men han møtte også motstand for sitt engasjement for kvenene. Selv om hjertet hans banket varmest for samene, hadde han en kompromissløs linje i språkpolitikken som omfattet både samene og kvenene. Kvenene møtte han alt i preste-tjenesten i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari, og etter få år var han i stand til å betjene kvenene på kvensk, i tillegg til tjenesten på nordsamisk, selv om lingvister i ettertid nok har stilt seg skeptisk til hans språklige nivå. Omkring 1840 ble det stilt spørsmål ved Stockfleths kvenske engasjement, siden den økende innflyttingen av kvener medførte politiske problemstillinger. Mange stilte spørsmål ved kvenenes lojalitet, siden de ble oppfattet som en slags russiske undersåtter. Særlig det forhold at kvenene slo seg ned i konsentrerte bosettinger i «de utsatte grenseområder» i nord, skapte bekymring. Et forvarsel kom i 1839, da biskopen i forbindelse med en søknad fra Stockfleth om fortsatt økonomisk støtte til språkarbeidet, uttalte seg positivt om den samiske delen, men svært nølende om den kvenske delen av prosjektet: «Ansøgningens Forfatter synes mig at gjøre mere af og at ville have mere gjort for Kvæernerne end jeg kan stemme for.» Flere av Stockfleth støttespillere fikk etter dette kalde føtter – hadde Stockfleth vært seg bevisst «den finske fare»

136 Om historien til seminaret/lærerskolen se særlig Dahl og Bockelie (1976), jf. Dahl (1957) s. 38–51 og Jensen (2005) s. 35–43.

137 Dahl (1957) s. 27–77.

138 Niemi (2003) s. 133–134.

139 Andresen, Evjen og Ryymin (2021) s. 126–127.

140 Pedersen (2021a) s. 128–130.

fra en folkegruppe som i stor grad nå ble betraktet som innvandrere og ikke som «innfødte».¹⁴¹

6.4.3 Læstadianismens fremvekst og Kautokeino-opprøret¹⁴²

Læstadianismen har sitt navn etter den svensk/samiske presten Lars Levi Læstadius (1800–1861). Han ble født og vokste opp i Nord-Sverige, i et miljø der både samisk og finsk i tillegg til svensk var dagligtale. Læstadius var prest i Gárasavvon/Karesuando fra 1826 til 1849, deretter i Pajala ved Torneelvens nedre løp til sin død. Da han var prest i Gárasavvon/Karesuando, oppsto det en sterk vekkelse som etter hvert spredte seg over hele nordkalotten. Vekkelsen vokste frem etter at Læstadius i 1844 hadde drøftet trosspørsmål med Milla Clemensdotter¹⁴³ i Åsele, det ga han en sterk religiøs opplevelse og fornyet hans tro. Han oppfattet denne opplevelsen som en forløser av bibelsk format, og navnet hennes tilla han en sterk symbolsk mening.

Læstadius' lære ble formidlet videre både i preken og i skrift. Troen måtte være «levende».¹⁴⁴ Den ble preket i et enkelt og rikt bildespråk som folk flest kunne forstå, gjerne med kraftig språkbruk. Vekkelse og nåde var sentrale begreper. Læstadianismen var fra starten av sterkt Luther-tro. Mange predikanter hevdet at de stod tryggere på «luthersk grunn» enn statskirkeprestene. I Luthers fant de også motstand mot fornorskingspolitikken, nemlig i prinsippet om at Guds ord skulle tales og leses på morsmålet, «hjerterespråket».¹⁴⁵ Predikantene preket på det språket som ble brukt i forsamlingene, og de brukte tolk dersom de ikke kunne det. Forsamlingene og samlingene ble slik fristeder for samisk og kvensk, i den grad at språkene av og til ble omtalt som «hellige», slik også Bibelens grunnspråkene ble omtalt.¹⁴⁶

Læstadius hadde et skarpt øye for de daglige problemer som folk slet med. Det var fattigdom og slit, og misbruk av alkohol var utbredt – ofte med «usedelighet» som ett av utslagene. Han gikk til frontalangrep på alkoholbruken og ikke minst på den omfattende handelen av brennevin som kjøpmenn drev for å øke handelsomsetningen og for å binde

folk til handelen gjennom skyld og gjeld. Mye tyder på at læstadianerne bidro til både måtehold og avhold mange steder.

I løpet av andre halvdel av 1840-tallet ble læstadianismen spredt til store deler av Nordkalotten fra «moderforsamlingene» i grenseområdene mellom Sverige og Finland, først ved samiske predikater som fulgte reinflyttingen mellom innland og kyst, eller at de selv var reindriftsutøvere. Det er ikke tilfeldig at den aller første fasen av læstadianismens historie tidlig ble omtalt som «finnerørelsen» og «finnebevegelsen» (der finn = same), samtidig som mange av prestene, også Læstadius selv, hadde finsk som hovedspråk under gudstjenester og samlinger. Ellers var flerspråklighet vanlig overalt i de tidlige nedslagsfeltene for bevegelsen. I denne omgang, fram til begynnelsen av 1850-tallet, bredte bevegelsen seg først og fremst til Vest-Finnmark og deler av Troms/Romsa/Tromssa. Utover på 1850-tallet fikk bevegelsen sterkere innslag av finske og etter hvert kvenske predikanter og ble mer omtalt som «kvenlæra» eller «kvenbevegelsen». Det ble etablert forsamlinger i de kvenske bosettingene, også i byene. I denne fasen stod også Læstadius' etterfølger frem. Den finske bonden Juhani Raattamaa fra Saivomuotka i Torne-dalen, også omtalt som læstadianismens «andre biskop», fikk en ubestridt lederposisjon i bevegelsen fra 1861 til 1899.

KAUTOKEINO-OPPRØRET

Flere steder der læstadianismen fikk feste i denne tidligste fasen, hadde undervisningen i skolen vært mangelfull, og det hadde vært vakanser i prestestillingene, slik at menighetene i perioder hadde vært overlatt til seg selv. Dette var også situasjonen i Guovdageaidnu/Kautokeino omkring 1850. Samtidig slet stedet med flere av de sosiale problemene som Læstadius tidlig ble oppmerksom i sitt eget prestegjeld.

Flere av de læstadianske reindriftsutøverne fra Guovdageaidnu/Kautokeino vakte oppstand i 1851 i Skjervøy/Skiervá kirke under sommeroppholdet der. Deres opptreden ble tolket som høyst respektløs overfor soknepresten som representant for statens

141 Andresen, Evjen og Ryymin (2021) s. 128–130.

142 Kildene til dette delkapitlet er Bjørklund (1978) og (1985) s. 291–322; Zorgdrager (1997) s. 314–328; Nielsen (1995) s. 330–342; Minde (1997) s. 167–177; Mikkelsen og Pålstrud, red. (1997); Kjølås (1996); Drivenes og Niemi (2000); Drivenes (2004); Oskal (2019) s. 228–230; Zachariassen (2021) s. 148–154.

143 Hun er også kjent som «lappflickan Maria».

144 «Levende» er et typisk uttrykk blant læstadianerne, for eksempel ved uttrykk som «den levende kristendom», satt opp mot «en død» eller «en kald kristendom», som statskirken ikke sjelden ble anklaget for å representere.

145 «Hjertespråk» om morsmålet fantes alt i antikken, jf. den latinske versjon *lingua cordis*.

146 *Lingua sacra*.

lokale embetsverk. De ble dømt for det, med bot og fengsel, noe som bidro til fattigdom og mangel på folk i reindriften – og til økt urolighet med hensyn til hva som var «den rette lære». En gruppe som i ettertid ble kalt «villaeakkat» «De villfarne» i Kautokeino synes nå å ha gått sine egne veier i tolkningen av Bibelen og av Læstadius' lære, og de hadde oppdaget «vantrø» i bygda. Disse var først og fremst representert ved handelsmann Carl Johan Ruth og lensmann Lars Johan Bucht, men delvis også ved den nytnevnte soknepresten, Fredrik Waldemar Hvoslef.

Uroen var blitt rapportert til biskopen i 1851, mens prestestillingen var vakant. Biskopen ba da Stockfleth, som var på sitt siste feltarbeid i Finnmarkku/Finnmark/Finmarkku, om bistand. Han var velkjent i Guovdageaidnu/Kautokeino og hadde på 1840-tallet også gitt konfirmasjonsundervisning her. Nå ble han bedt om å dra til Guovdageaidnu/Kautokeino og virke som prest der og dempe urolighetene inntil en ny, fast prest kom til bygda. Senhøstes ankom Stockfleth, over fjellet fra Kárášjohka/Karasjok, og ble møtt med det som biskopen mente var fanatisk religiøsitet og aggressiv opptreden, til tross for at han var deres gamle prest. Under en hendelse i kirken brukte Stockfleth spaserstokken på noen av de nærmeste «forvillede». Stockfleth mente selv at gemyttene etter hvert roet seg, og ut på vinteren forlot han Guovdageaidnu/Kautokeino og etter hvert Finnmarkku/Finnmark/Finmarkku, for siste gang.

Stockfleth tok feil. Høsten 1852 brøt det ut opprør og opprør. 8. november 1852 angrep 22 «vakte» menn og kvinner, alle tilhørende reindriftsiidaer, gården til handelsmannen i Guovdageaidnu/Kautokeino. De «urene», «vantrø» og «syndige» Ruth og Bucht ble beordret til bot og omvendelse. Da handelsmannen og lensmannen stod imot, ble de drept med kniv og stokk, og handelsmannens hus ble satt i brann. Etter drapene gikk «de vakte» videre til prestegården og pisket og mishandlet soknepresten, likeså flere av de fastboende samene i bygda. Noen av de fastboende flyktet til nabobygda Ávži og vendte tilbake sammen med fastboende folk derfra og noen reindriftssamer som holdt til i nærheten. De ble ledet av den samiske kirkesanger og lærer Clemet Gundersen. Det utspant seg en voldsom kamp mellom de to gruppene. Gundersen-flokken klarte å overvinne opprørerne, som var bevæpnet med bjørkestaure. I basketaket ble to av opprørerne påført så store skader at de døde. De øvrige opprørerne ble bastet og bundet, ført til Alta/Áltá/Alattio og overlatt til lensmannen der.

Etter dom i underretten, der 18 ble dømt til kortere eller lengre straffarbeid, kom saken i 1854 opp i Høyesterett. Dommen i Høyesterett ble skjerpet. Fem ble dømt til døden, hvorav tre samtidig ble benådet og fikk straffarbeid på livstid, Lars Hætta og Henrik Skum på grunn av sin unge alder (henholdsvis 18 og 20 år), Ellen Skum på grunn av sitt kjønn. Åtte andre opprørere fikk straffarbeid. Ytterligere fire ble dømt til fengsel eller kortere straffarbeid. Til sammen ble 28 domfelt. Aslak Hætta og Mons Somby, som ble ansett som lederne av opprøret ble dømt til døden og halshugget 14. oktober 1854 i Bossekop/Bossogohppi/Possukoppa i Alta/Áltá/Alattio. De øvrige dømte fikk benådning i perioden fra 1862 til 1868.

De harde dommene må ikke bare ses i lys av de alvorlige voldshendelsene, men også i lys av den sosiale og politiske uroen som på denne tiden hadde gjort seg gjeldende andre steder i landet med brodd mot det etablerte samfunnet og myndighetene. For eksempel hadde Thranebevegelsen vokst frem fra 1848 som en del av februarrevolusjonen i Europa, og flere av lederne der hadde fått fengselsstraff. Dommen etter Kautokeino-opprøret var ment å virke både avskrekkende og forebyggende.

Det har vært, og er, ulike forklaringer på Kautokeino-opprøret. Derfor har opprøret vært gjenstand for omfattende forskning og debatt. Lenge så man opprøret som et utslag av religiøs villfarelse. Fra 1970-tallet av var det derimot flere som vektla den samfunnsmessige sammenhengen opprøret inngikk i. Opprøret blir slik dels forklart ut fra de sosiale forholdene og problemene som særlig brennevinsalget skapte, dels blir det sett på som en reaksjon på fornorskingspolitikken, og dels blir det sett på som en følge av stengningen av grensen mellom Norge og Finland, som kom til å skape problemer for reindriften. Opprørerne blir i slike fremstillinger vurdert som samiske helter som hadde stått opp mot myndighetene og den lokale makteliten. Tolkningen av opprøret og av læstadianismen som kamp mot fornorsking fikk bredt gjennomslag særlig i den samiske kulturreisninga på 1980- og 1990-tallet.

Senere historisk forskning har hevdet at det er gode grunner til å være kritisk til forklaringer som tillegger aktørene andre motiver enn dem de selv påberopte seg, i dette tilfellet en bestemt oppfatning av læstadianismen og en overbevisning om å være blant de «vakte» og ikke blant de «vantrø». Forskningen har slik i noen grad vendt tilbake til de religiøse dimensjonene som forklaring på oppgjøret.

Det kan tilføyes at enkelte faktorer som har blitt trukket fram i favør av de sosiale og politiske forkla-

ringene, neppe kan tillegges avgjørende kraft. For eksempel hadde grensestengningen i 1852 ennå ikke fått noen virkning da opprøret fant sted. Dernest var ikke fornorskingspolitikken vedtatt ennå – langt mindre satt i verk. Den geistlige betjeningen på samisk var riktignok mangelfull – i den grad soknepreststillingen var besatt, men skolelærerne, Clemet Gundersen og Ole O. Turi, var begge samer og fra stedet, med ansvar både for å holde skole i «reinbyene» og i bygda. De underviste på samisk.¹⁴⁷ Det hadde heller ikke vært noen tilflytting til bygda av nordmenn. Med unntak av de få nevnte øvrighetspersonene var Guovdageaidnu/Kautokeino i 1852 et samisk samfunn.

kirkens språkbruk i de nordsamiske og kvenske områdene i Nord-Norge. Stortingets vedtak fra februar 1848, om språkkompetanse for prestene, styrket til en viss grad bruken av samisk og kvensk språk i kirken, og ordningen bidro til at kirken ble den viktigste offentlige språkarena for nordsamisk språk gjennom fornorskingstiden.⁵¹

Myndighetenes politikk gjaldt imidlertid bare for kvensk og nordsamisk og ikke for andre samiske språk eller finsk i det skogfinske området. Krav om samiskkunnskaper for prestene i sør- og lulesamisk område falt bort i 1853 ved revisjon av Stortingets vedtak fra 1848. Vedtaket av 1848 omfattet prestegjeldene fra Grong og nordover til Varanger. Fra 1853 ble en rekke prestegjeld unntatt fra ordningen på grunn av ledighet i embetene: Fra Trondenes prosti og sørover til Grong. Dermed falt krav om samiskkunnskaper for prestene i sør- og lulesamisk område bort. I 1859 ble de språklige kunnskapskravene justert etter lokale behov, og kvensk falt bort i 1904.⁵² Prestene kunne i siste halvdel av 1800-tallet oppnå nødvendige språkkunnskaper i kvensk og nordsamisk gjennom språkstudier ved Universitetet i Oslo, ved språkkurs ved Tromsø seminar eller, og da kun i særlige tilfeller, hos en språkkyndig kollega. Fra slutten av 1860-tallet ble mange av prestene pålagt å skaffe seg kunnskap i både nordsamisk og kvensk. Biskopene la stor vekt på at sokneprestene lærte seg språket. I Lebesby/Davvisiida ble soknepresten i 1869 tvunget til å søke avskjed på grunn av at han ikke hadde lært seg samisk, og i 1873 ble samiskkunnskapene avgjørende for tilsetting av ny prost i Vest-Finnmark.⁵³

Det var lenge opp til den enkelte prest å tilpasse språkbruken ut fra de lokale forhold og egne språkkunnskaper. Det var ingen fastsatte regler for språkvalg. Ofte vekslet prestene i Nord-Troms og Finnmark/Finmarkku mellom å holde gudstjeneste på norsk, samisk og kvensk og det ble tolket til språkene det var behov for. I Vadsø/Čáhce-suolu/Vesisaari hvor den kvenske befolkningsandelen var særlig stor, og styresmaktene fryktet finsk nasjonalisme, ble kirkespråket regulert gjennom en kongelig resolusjon i 1867. To av tre søndager skulle gudstjenestene holdes på kvensk og den tredje på

7.3 Fornorskingspress på kirke og misjon

På midten av 1800-tallet ble tre språk brukt i kirken: Norsk, nordsamisk og kvensk. Det var også opprettet en ordning der prester i samiske og kvenske områder fikk opplæring i minst ett av språkene og brukte dem i sitt virke. Fra 1850 og fram til begynnelsen av 1880-årene begrenset fornorskingspolitikken i liten grad

48 Dahl (1957) s. 124–125; Grenersen (2015).

49 Bjørklund (1985) s. 268.

50 Dahl (1957) s. 112–116; 120–123; 154–162; Jensen (2005); Zachariassen (2012) s. 34–39; Andresen, Evjen og Ryymin (2021) s. 162.

51 Se kapittel 6.5.2.

52 Kultur- og kirke departementet (2009).

53 Dahl (1957) s. 138–140; 176–177.

norsk, prekenen skulle alltid holdes på norsk og tolkes til kvensk.⁵⁴

I 1872 utferdiget Kirkedepartementet et direktiv som regulere kirkespråket i Finnmárku/Finmark/Finmarkku og nordre Troms. Direktivet gjorde det klart at norsk språk skulle nyttes i opplæring og alle kirkelige handlinger når norsk ble forstått, samisk om folk ikke kunne norsk, og kvensk om sognebarna hverken forstod norsk eller samisk. Mens det var tillatt å benytte norsk og samisk i alle kirkesogn, var det kun i de sogn hvor dette var gitt særskilt løyve, at det var tillatt å benytte kvensk. I den grad det var mulig skulle hele gudstjenesten holdes på ett språk, eventuelt med tolk. I konfirmasjonsundervisningen skulle de unge som bare forstod ett språk, deles inn i hver sine grupper som ble undervist hver for seg. I Buolbmát/Polmak/Pulmanki, Kárášjohka/Karasjok og Guovdageaidnu/Kautokeino skulle alle gudstjenester og høymesser i regelen holdes på samisk, med unntak av ettermiddagsmessen ved store høytider. I Unjárga/Nesseby skulle hver tredje høymesse, og alltid på de store høytiders førstedag, holdes på norsk, de øvrige på samisk. I kommunene Lebesby/Davvesiida, Porsanger/Porságnju/Porsanki og Måsøy/Muosáidsuolu skulle høymessen ved de store høytiders førstedag holdes på norsk og samisk på annendag, øvrige dager på det av de to språkene som flesteparten av menigheten tilhørte. Det ble forbudt å holde gudstjenester på annet enn norsk i Karlsøy/Gálsá, Balsfjord/Báhččavuotna og Tromsøysund/Romssanuorri i Troms/Romsa/Tromssa fylke.⁵⁵

7.3.1 Lærebøker og religiøse skrifter på nordsamisk og kvensk

Da Stockfleth i 1837 ga ut en nordsamisk ABC og lesebok og Luthers lille katekisme, ble det starten på en bølge av utgivelser på nordsamisk. Omslaget i språkpolitikken på midten av 1800-tallet førte paradoksalt nok til en økning i tallet på nordsamiske utgivelser, dels som en følge av den økte satsingen på skolen i de nordsamiske områdene og dels som et resultat av kirkens positive holdning til bruken av nordsamisk. Fra 1852 og fram til 1880 ble en rekke religiøse skrifter og lærebøker oversatt og gitt ut på nordsamisk. Noen av disse var oversettelser av tekster som aldri var gitt ut på nordsamisk tidligere, andre

kom nå i nye og forbedrede oversettelser. Det skjedde likevel en endring i språkpolitikken. Tidligere hadde oversatte bøker blitt utgitt kun på nordsamisk. I 1851 slo Kirkedepartementet fast at religiøse skrifter som var oversatt til samisk, skulle gis ut med dobbelt tekst, det vil si både samisk og norsk tekst i samme bok.⁵⁶

I undervisningen på kvensk ble det brukt finske bøker fram til 1860-tallet. Da begynte norske myndighetene å produsere lærebøker for undervisningen av de kvenske barna. I 1864 ble en kvensk-norsk ABC og Vogts bibelhistorie utgitt. I 1867 ble Luthers lille katekisme og en ny ABC utgitt og i 1878 Sverdrups forklaringer. Alle lærebøkene kom ut i tospråklige utgaver med tekster på kvensk og norsk. Selv om språket ble kalt kvensk, var det standard finsk rettskriving som ble brukt.⁵⁷

SAMISK LÆREBOKPRODUKSJON

I 1863 ble det utgitt en nordsamisk ABC, den første med dobbel tekst på samisk og norsk. Den var skrevet av professor J. A. Friis, var på 48 sider og inneholdt alfabetet, tall, staveøvelser, lesestykker og den lille multiplikasjonstabellen. To år senere, i 1865, kom den første leseboka på nordsamisk. Det var en oversettelse av P.A. Jensen lesebok for første skoletrinn samt noen historiske stykker beregnet for andre trinn. Oversettelsen var utført av den nordsamiske læreren Nils Paul Xavier. Boka var på 320 sider og hadde 100 lesestykker av ulik vanskelighetsgrad.

Innskjerpingen i fornorskingspolitikken på 1880-tallet ble også synlig i lærebøkene. I 1885 kom en ny nordsamisk ABC som i det vesentlige bygde på Hedevig Rosings "Barnets første Bog" (1879), en ABC som hadde stor utbredelse i norsk skole. Oversettelsen hadde Just Knud Qvigstad, bestyrer ved Tromsø Seminar, stått for. Det var en nærmest ordrett oversettelse av Rosings bok. Det førte til at skrive- og leseopplæringen i denne ABC-en fulgte norsk innlæring, ikke samisk. Konsekvensen var at det ikke var noen sammenheng mellom bokstaven som skulle innlæres, og de samiske ordene, noe som igjen førte til at lese-

54 Dahl (1957) s. 182–183.

55 Dahl (1957) s. 182–183 og 187–189.

56 Steen (1954) s. 327–371; Tvete (1955); Dahl (1957) s. 62–64 og 126–129.

57 Dahl (1957) s. 191–197.

opplæringen på samisk ble vanskeligere. En ny utgave av Qvigstads ABC kom i 1897. Det tok mer enn 50 år før det kom en ny samisk ABC i Norge.

Kilde: Tvette (1955) og Dahl (1957) s. 246–247.

Bibelen var blant bøkene som ble oversatt til nordsamisk i denne perioden. Lars Jakobsen Hætta startet arbeidet med å revidere Stockfleths oversettelse av Det nye testamentet på Akershus festning i Oslo, der Hætta sonet livstidsdom for sin deltakelse i Kautokeino-opprøret.⁵⁸ I 1867 ble Hætta benådet, og bosatte seg da i Guovdageaidnu/Kautokeino hvor han fortsatte arbeidet med bibeloversettelsen. To år senere var oversettelsen slutført og i 1874 ble den nye nordsamiske oversettelsen av Det nye testamentet gitt ut. Bibelselskapet var svært fornøyd med Hættas arbeid og ønsket at han også skulle oversette Det gamle testamentet. Dette arbeidet utførte han i årene 1869 til 1876. Til slutt oversatte han også de apokryfe skrifter i årene 1881–1885. Denne oversettelsen ble aldri trykket. Som følge av innskjerpinga av fornorskingspolitikken avslø Kirkedepartementet å støtte utgivelsen av Det gamle testamentet økonomisk, dermed måtte utgivelsen finansieres gjennom gaver. Hele Bibelen kom på nordsamisk i 1895, året før Lars J. Hætta gikk bort. Denne oversettelsen av Bibelen til samisk ble avløst av en ny samlet bibeloversettelse først i 2019.⁵⁹

7.3.2 Fornorskingspolitikken innskjerpes – opposisjon og økt spenning

På 1880-tallet økte spenningen mellom kirken og de sentrale myndighetene, men også innen kirken. Den gradvise innskjerpingen av den statlige fornorskingspolitikken ble mer merkbar for kirken. Blant prestene var det de som helhjertet sluttet opp om fornorskingspolitikken. Samtidig var det mange prester, blant dem biskopene i nord, som tok avstand fra og markerte motstand mot den harde fornorskingspolitikken. De hevdet, som tidligere, at samene og kvenene burde få kristendomsundervisning og gudsordet på morsmålet. Den fremste eksponenten for dette synet i tiårene før århundreskiftet, var biskop Johannes N. Skaar i Tromsø stift i 1885–1892. Han

fulgte nøye med på at prestene ikke tok for lett på språkoppgavene i gudstjenestene, at de fulgte instruksene fra 1872 og hadde de påkrevde språkkunnskaper. Skaars holdning til fornorskingspolitikken ble videreført av hans etterfølger, biskop Peter Wilhelm Bøckman 1893–1909.

«Biskop Skaar! Er det rett at vår skolelærer [...] hardt og med vold har tvunget våre barn til å slutte med å lese samisk og har tvunget dem til å lese norsk som de ikke forstår?»⁶⁰

Da lovverket som la grunnlaget for mye av fornorskingspolitikken, ble ytterligere strammet til på slutten av 1880-tallet, fikk det først konsekvenser for skolen fordi norsk skulle være undervisningsspråk i alle fag, også i kristendom. I en instruks fra Kirkedepartementet i 1899 ble prestene gjort oppmerksomme på at de ikke på noen måte måtte hindre styresmaktes arbeid for å innlemme de fremmede nasjonaliteter, det vil si samer og kvener, i den norske kultur og samfunnsorden.

7.3.3 Frikirker, Norsk Finnemisjon og andre misjonsorganisasjoner

Innenfor kirken var det en sterk opposisjon mot fornorskingspolitikken. Biskop Skaar sluttet seg til denne kritikken. Som en følge av innstramningene i fornorskingspolitikken tok han initiativ til opprettelsen av Norsk Finnemisjon i 1888. Han mente at for samene var det viktig at «Faarerne kunne kjende hans Røst». Selskapet ble stiftet som en halvoffentlig institusjon med betydelig statlig støtte.⁶¹

Motivene som lå til grunn for opprettelsen, var flere. Biskopen ønsket å motarbeide den hardhendte og urettferdige fornorskingen, utgi Bibelen og andre religiøse skrifter på samisk, drive forkynnelse i avsidesliggende områder, samt å motarbeide læstadianismen. Norsk Finnemisjon fikk raskt tilslutning i Norge, og Porsanger/Porsángu/Porsanki ble et kjerneområde med både pleie- og eldreheim. Misjonens første år var preget av arbeidet med å få gitt ut Bibelen på samisk, ellers var den øvrige virksomheten rettet mot Finnmark/Finmark/Finmarkku og Nord-Troms. Biskop Skaar endret holdning til læstadianismen rundt 1890, og fra da av søkte både han og

58 Hættas oversettelse av Det nye testamente bygde på Stockfleths oversettelse av 1850.

59 Steen (1954) s. 365–371; Dahl (1957) s. 126–133 og 178–179. Se også Oskal, Ijäs og Bjørklund (2019). Hættas oversettelse av apokryfene ble ikke trykt. De foreligger bare i håndskrevet manus i Bibelselskapet.

60 Brev på samisk til biskop Skaar fra Andreas Andreassen i Burford. Bjørklund (1985) s. 272.

61 Steen (1963); Lye (1999).

Finnemisjonen å bygge bro mellom læstadianerne og kirken.⁶²

Norsk Finnemisjon var i utgangpunktet ikke en demokratisk organisasjon. Styret var på tre personer, med tilhold i Tromsø/Romsa/Tromssa, som utpekte seg selv. Biskopene hadde fast plass i styret, noe som førte til en viss utskifting. Ellers var det lite utskiftinger, for eksempel var Just Qvigstad, bestyrer og senere rektor ved Tromsø lærerskole, sammenhengende i styret fra 1888 og fram til 1913.⁶³

Interessen og engasjementet for misjonsvirksomhet i samiske områder var økende. I 1892 hadde Den Evangelisk Lutherske Frikirke (Frikirken) startet misjonsvirksomhet, og i årene etter hundreårsskiftet ble det stiftet en rekke foreninger og forbund. Størst var Det norske-lutherske Finnemisjonsforbundet etablert 1910 i Stavanger. Etableringen av Finnemisjonsforbundet var en reaksjon på Norsk Finnemisjon, som hadde vedtektsfestet at organisasjonen «i ingen henseende [måtte] komme i strid med Statens arbeid i kirke og skole», og Finnemisjonens udemokratiske styresett og uenighet om teologiske spørsmål.⁶⁴ Lederen av Finnemisjonsforbundet, prest Jens Otterbech, var på 1910-tallet og fram til sin død i 1921 den mest markante kritikeren av fornorskingspolitikken innen kirke og misjon.

Noen av misjonsforeningene og frikirkene virket i alle samiske områder, andre rettet arbeidet mot samer i spesielle områder. For eksempel rettet Det norske Lappemisjonsselskap på Steinkjer sitt virke mot samene i Trøndelag/Tröndelage og på Helgeland. Både i nord og sør benyttet misjonsselskapene gjerne samiske reisepredikanter til misjonsvirksomheten. Det ble raskt et mål å få til en sammenslutning av de ulike misjonsorganisasjonene som rettet sitt arbeid mot samene. Det første initiativ ble tatt i 1909, men det var ikke før i 1925 at det lyktes å enes. Fra da av var alle samlet i Norges Finnemisjonsselskap. Det var flere årsaker til at det tok så lang tid å få til en sammenslutning. Finnemisjonens organisasjonsform, deres manglende vilje til å bevege seg i demokratisk retning samt ønsket om at de andre misjonsselskape-

ne skulle underkaste seg deres lederskap, var lenge til hinder. En annen årsak var ulikt syn på fornorskingspolitikken. Norsk Finnemisjon forholdt seg etter hvert lojal til statens politikk, noe som ikke var tilfelle med Det norske-lutherske Finnemisjonsforbund, som frem til 1920-tallet var i opposisjon til fornorskingspolitikken.⁶⁵

62 Steen (1963) s. 15.

63 Steen (1963) s. 15.

64 Eriksen og Niemi (1981) s. 25; Zachariassen (2012) s. 237–238; Andresen, Evjen og Ryymin (2021) s. 185.

65 Steen (1963) s. 63–86; 103–108; 131–146; Zachariassen (2012) s. 247.

66 Steen (1963) s. 51–62; 92–98; 113–129.

67 Arkiv i Nordland (udatert).

68 Otnes (1970) s. 28–29.

69 Bevilgningen var i 1860 en kongelig resolusjon. Det ble stortingsbevilgning i 1862/63.

70 TIKÅ, Røros kommune I, fattigstyret, kopibok 1846–1862, brev til Eilert Sund 27. januar 1858

8.6 Kirke, misjon og sosialt arbeid

Samordningen av fornorskingsiltakene i perioden fikk på sikt konsekvenser også for kirken. I en instruks fra Kirke- og undervisningsdepartementet i 1899 ble prestene gjort oppmerksom på at de ikke på noen måte måtte hindre styresmaktenes arbeid for å innlemme de «fremmede nasjonaliteter», det vil si samer og kvener, i den norske kultur og samfunnsorden. I spørsmålet om undervisningsspråket i kristendom var biskop Wilhelm Bøckman i Hålogaland (1893–1903) kross og tydelig overfor departementet. Han sto fast ved prinsippet om at undervisningsspråket i kristendomsundervisningen måtte være barnas morsmål. Det gjaldt ikke bare samene, men også kvenene. Biskopen fikk ikke støtte i departementet. Bare i Guovdageaidnu/Kautokeino og Kárášjohka/Karasjok fikk biskopen medhold i at kristendomsundervisningen kunne foregå på samisk. For øvrig skulle samisk og kvensk være hjelpespråk i undervisningen. Bøckman fikk i 1898 opprettet en hjelpepreststilling som særlig skulle arbeide blant den samiske og kvenske befolkningen. Men departementet lot fornorskningstanken prege prestens instruks, samisk og kvensk skulle også for denne stillingen bare brukes som hjelpespråk, i tråd med språkinstruksen for skolen i 1898. Biskopen nektet å godta instruksen og ville ikke kunngjøre den.¹⁷³

Bøckman møtte også motstand fra flere av prestene i bispedømmet. De hevdet at biskopens linje prioriterte samer og kvener foran den norske befolkningen og var til skade for fornorskingsarbeidet. Flere av de som var tilsatt som hjelpeprester, kritiserte Bøckmans linje. Hjelpeprest Hjalmar Vik kritiserte i 1908 i sin årsrapport instruksene som lå til grunn for hans arbeid, det vil si at stillingen særlig skulle ta seg av de samiske og kvenske i menigheten. Vik beskyldte kirken for «lappe-romantikk» – «den som vi endnu maa bære paa fra Stockfleths, Friis's og biskop Skaars dage». Han konkluderte med at Bøckmans program, Guds ord på morsmålet, gjorde mer skade enn gagn.¹⁷⁴ I 1909 ble stillingen som hjelpeprest inndratt.

8.6.1 Motstand mot fornorsking i misjon og kirke

To av kirkens motstemmer i nord var prestene Jens Otterbech og Johan Beronka. Otterbech markerte seg på 1910-tallet som en av de skarpeste og mest iherdi-

ge kritikerne av fornorskingspolitikken, blant annet som valgt leder av Finnemisjonsforbundet og som redaktør av antologiene *Fornorskningen i Finnmark* (1917) og *Kulturverdier hos Norges finner* (1920). Otterbech hadde vært sogneprest i Porsanger/Porsángu/Porsanki fra 1894 til 1902 og hadde erfaring fra samiske og kvenske miljøer. Han hevdet at samisk, på lik linje med alle andre språk, hadde en gudegitt rett til eksistens, og at fornorskingen brøt med dette prinsippet.¹⁷⁵

Mens Otterbech særlig forsvarte samene, forsvarte Johan Beronka kvensk og samisk, og det kvenske språket sto Beronka nærmest. Beronka var født i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari, hadde kvensk som morsmål og behersket også samisk. Han var først stiftskapellan i Tromsø stift i 1915, så sogneprest i Kistrand/Čuđegieddi/Ryssámárkka i Finnmárku/Finnmark/Finmarkku (1916–1920), sogneprest i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari (1920–1930) og prost i Varanger (1924–1930). Beronka markerte seg tidlig som en kritiker av fornorskingspolitikken, og var bidragsyter i bøkene *Fornorskningen i Finnmark* (1917) og *Kulturverdier hos Norges finner* (1920), hvor han tok opp henholdsvis samenes og kvenenes sak. I artikkelen «Finnerne under fremmed paavirkning» (1917) legger han ikke skjul på sitt syn på språkpolitikken i kirken:

«Tilslut et par ord om kirkens stilling til fornorskningen. Kirken bør ikke glemme hvem dens egentlige herre er, og hva dens egentlige oppgave er. Kirken skal hjelpe sjælene frem paa veien til deres evige maal, ikke gi sprogundervisning; det har den ikke tid til hvis den ikke vil forsømme sin egentlige oppgave. Prækener på fremmed sprog holdes [...] optil 12 gudstjenester i aaret. Kan nogen for alvor mene at disse faa prækener kan ha nogen betydning for menigheternes fornorskning? [...] Det er klart at kirken her gaar statens erinder, ikke sine egne. Den vil være med å fornorske grænselandet, om den end derved skal svikte sine egne oppgaver.»¹⁷⁶

Otterbech og Beronka mente at samenes og kvenens språk og kultur hadde egenverdi og rett til eksistens. Et tilsvarende synspunkt og kultursyn var tidligere fremmet av den samepolitiske opposisjo-

173 Dahl (1957) s. 302–308.

174 Dahl (1957) s. 309.

175 Eriksen og Niemi (1981) s. 121–122 og Zachariassen (2012) s. 247–249.

176 Otterbech og Hilde red.(1917) s. 52–53; Her fra Larsen (2012) s. 263.

nen, først av Anders Larsen og Isak Saba, og senere av Per Fokstad.¹⁷⁷ Beronka tok ved flere anledninger direkte kontakt med Kirke- og undervisningsdepartementet angående språkpolitikken. Som sogneprest i Kistrand/Čudēgieddi/Ryssämarkka søkte han om å få benytte finsk ved enkelte gudstjenester, men uten å få svar. I 1924 og 1929, mens han var sogneprest i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari, ba han om at samisk og finsk i større grad måtte brukes som hjelpespråk i undervisningen. Samtidig klaget han over at lærerne i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari, som hadde en stor kvensk befolkning, ikke kunne finsk. Ikke bare ble Beronkas opposisjon mot fornorskingspolitikken møtt med motstand, den ble også fulgt av skepsis og mistenksomhet – fra skoledirektøren, fra fylkesmannen og fra biskop Berggrav. I 1931 forlot Beronka brått Finnmarkku/Finmarkku, etter å ha fått stillingen som sogneprest på Østlandet. Mye tyder på at han ble presset til å forlate Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari som følge av sin opposisjon mot fornorskingspolitikken.¹⁷⁸

Fornorskingspolitikken virke i det religiøse liv møtte også motstand og kritikk fra samisk hold. Den samiske misjonæren og legen Edvard Masoni reiste kritikk mot både fornorskingen og Finnemisjonen, og særlig mot geistlige som Otterbech og Bøckman, som han mente gikk fornorskingens ærend, til tross for deres kritikk av fornorskingslinjen. Masoni beskrev Finnemisjonens formål som å være med på å «myrde det finske sprog, og kverke den finske folkeand og tilintetgjøre finnernes nationalbevissthet».¹⁷⁹ Daniel Mortensson, redaktør for *Waren Sardne*, samarbeidet med Masoni. Mortenssons synspunkter sammenfalt med Masonis. Mortensson skrev skarpe innlegg mot Finnemisjonen, som han mente fornorsket samene og betraktet samene som undermåls.¹⁸⁰

8.6.2 Omslag i kirkens holdning til fornorskingspolitikken

Det endelige omslaget i kirkens holdning til fornorskingspolitikken kom med utnevnelsen av Gustav J. Fr. Dietrichson (1910–1918) som biskop i Tromsø stift. I motsetning til sine forgjengere Skaar og Bøckman støttet Dietrichson helhertert opp om den norske

assimilasjonspolitikken og la ingen hindringer i veien for at kirken og prestene ble brukt i fornorskingens tjeneste. Med det var ikke kirken lenger en buffer mot fornorskingen, og den ble, på lik linje med skolen og andre samfunnsinstitusjoner, en integrert del av den intensiverte og koordinerte fornorskingspolitikken. At omslaget i kirken kom nærmere ti år etter at fornorskingspolitikken i skolen ble intensivert, var trolig et resultat av at biskop Bøckman hadde motarbeidet innføringen av fornorskingstiltakene som Kirke- og undervisningsdepartementet, og da særlig kirkeminister Wexelsen, hadde søkt å innføre.

Det var likevel fortsatt spenninger internt i kirken. Enkelte prester tok til motmæle og hevdet at samene og kvenene burde få kristendomsundervisning og gudsordet på morsmålet.¹⁸¹ Sterkest var motstanden i deler av misjonen, der særlig Finnemisjonsforbundet markerte seg som en markant motstemme. Til tross for spenningen og motstemmene var det dominerende synet i kirken likevel endret. Med biskop Dietrichson, etterfølgerne Johan Støren (1918–1928), Eivind Berggrav (1928–1937) og Sigurd J. Nordmann (1937–1940) var lederne av kirken i nord en del av fornorskingspolitikken apparat. Stat og kirke i Nord-Norge gikk dermed «hand i hand».¹⁸² Spesielt bispeutnevnelsen i 1918 var påfallende. Otterbech var en av kandidatene, men Støren ble utnevnt til biskop. Argumentene som ble brukt mot Otterbech, sentrerte seg rundt hans pasifisme og motstand mot fornorskingspolitikken. Skoledirektøren i Finnmarkku/Finmarkku, Thomassen, truet også med å gå av om Otterbech ble biskop.¹⁸³ At ingen av biskopene i årene 1910 til 1940 utfordret fornorskingspolitikken, kan ses på som et uttrykk for styrken i hegemoniet.

Den norske kirkes tilslutning til fornorskingspolitikken kom til uttrykk på mange vis. Først og fremst ved at samisk og finsk i mindre grad en tidligere ble brukt i kirken, dernest i kirkens og prestenes holdning til samisk og kvensk språk og kultur og sist, men ikke minst, ved at kirken ble del av den koordinerte fornorskingsinnsatsen. I sum bidro dette til at det samlede fornorskingstrykket økte, og at fornorskingspolitikken nå dekket alle sentrale samfunnsområder

177 Zachariassen (2012) s. 319–329.

178 Eriksen og Niemi (1981) s. 121–122 og 258–261; Larsen (2012) s. 263–265.

179 Fra Svar paa tiltale i *Waren Sardne* 20.01.1912 i *Samisk Skolehistorie* 4.

180 «Finnerne lavere enn oss» i *Waren Sardne* 26.08.1911. *Samisk skolehistorie* 4.

181 Larsen (2012) s. 36–39.

182 Drivenes (2004) s. 61.

183 Aschim (1969) s. 32 ff; Drivenes (2004) s. 59 ff.

i Finnmark/Finnmark/Finmarkku og til dels også i Nord-Troms.

8.6.3 Misjonsorganisasjonenes sammensatte rolle

Misjonsselskapene hadde først og fremst som mål å drive evangelisk og diakonalt arbeid i de samiske områdene, men var kritiske til den statlige fornorskingspolitikken. Likevel er det et spørsmål om de med sine arbeids- og driftsformer bidro til fornorsking. Institusjonene som misjonsselskapene etablerte, benyttet til en viss grad samisk i forkynnelse og i kristendomsopplæring, og ble slik et pusterom og fristed for samisk språk. Samtidig er det grunn til å anta at misjonsselskapene i praksis, mer eller mindre aktivt, støttet opp om fornorskingspolitikken. Det har blitt hevdet at misjonens sosiale arbeid fremsto som «barmhjertighetsgjerninger», men at det i realiteten var en «sukring av den norske kolonialismens bitre pille», og at den i kraft av sitt virke bidro til fornorsking gjennom å endre den samiske levemåten.¹⁸⁴ Andre har fremholdt betydningen av helse- og omsorgstilbudet disse institusjonene ga, og at misjonens helse- og sosialarbeid var de første stegene i å etablere et fungerende velferdstilbud for samer.¹⁸⁵

I «Grundregler for Norsk Finnemission» (vedtatt 1913, endret 1916) het det at formålet var indremisjonsarbeid. I § 2 heter det blant annet at «[f]innernes eget maal blir heruder at benytte i den utstrækning, som ansees fornødent. Organisationen maa i ingen henseende komme i strid med statens arbeide i kirke og skole.»¹⁸⁶ Dette viser at Norsk Finnemission da ønsket å bruke samisk men ikke ønsket å gå imot fornorskingspolitikken. En del av et brev fra Norsk Finnemission til Just Qvigstad peker i samme retning. Der heter det:

«[F]in[erne] er viet undergangen som folk, så er det dog grusomt at ta deres (...) sprog, fra dem. Det vilde jo være som at dræpe et men[neske] fordi det var for sykt til døden. Sålænge fin[erne] vil bruke sit mormål indbyrdes så må de dog få det og også såvitt mulig få det bedste, vi kan gi dem, Guds ord, på Deres eget mål. Hverken Skaar eller vi

eller NF har derfor noget imot fornorsk[ing]. Tvertom.»¹⁸⁷

Sivilisering og kultivering i tråd med norske standarder var en integrert del av institusjonenes virksomhet, med fornorsking som konsekvens. Samtidig var det dypt forankret i misjonens kjerneverdier at man skulle begrense de negative konsekvensene av sårbare individer og gruppers møte med storsamfunnet. Misjonens holdning til fornorskingspolitikken var ambivalent mesteparten av tida. Samtidig som misjonsforeningene sluttet opp om den overordnede målsettingen for fornorskingspolitikken, valgte de ofte selv å stille seg på sida av den statlige politikken. De kunne for eksempel bruke samisk språk i forkynnelse og i møte med enkeltpersoner. Dette kan tolkes i retning av at misjonsorganisasjonene var enig i målet – fornorsking – men ikke unisont støttet opp om virkemidlene i fornorskingspolitikken.

8.6.4 Læstadianismen som flerkulturell bevegelse

Læstadianismen utviklet seg i perioden fra 1890 til 1920 til å bli en flerkulturell og fleretrisk bevegelse. Frem til 1890 hadde det vært en vedvarende spenning mellom læstadianerne og statskirken. Selv om læstadianismen fortsatt mange steder var knyttet til en etnisk gruppe, var det å være «Guds barn» overordnet den kulturelle og etniske tilhørigheten. Gradvis fikk norsk språk en større plass i bevegelsen, som preken-språk i kirken og som forsamlingspråk, selv om både tolking og også enebruk av samisk og/eller kvensk fortsatte i noen områder.

Utfordringene med å holde den læstadianske bevegelsen samlet startet allerede i den foregående fasen, men etter århundreskiftet ble frontene tydeligere. Først kom splittelsen mellom «gammellæstadianerne», med tyngdepunkt i Nord-Sverige, og de «nyvakte», med tyngdepunkt i Nord-Finland. Deretter kom striden om lederskap og hovedsete for bevegelsen etter Raattamaas død, som dreide seg om tolkningen av «førstefødtedogmet».¹⁸⁸ Det resulterte i splittelse mellom «gammellæstadianerne» og «de førstefødte». De førstefødte hadde sitt tyngdepunkt i Gällivare i Nord-Sverige og fikk i Norge tilslutning fra blant annet Divtasvuodna/Tysfjord, Ofoten/Ufuohtta,

184 Otnes (1970) s. 28–29.

185 Se blant annet Lye (1999) s. 57–59.

186 Norsk Finnemission 1916. Niogtyvende årsberetning. Tromsø: J. Kjeldseths boktrykkeri.

187 Brev til J. Qvigstad 1.5.1919, Norsk finnemisjons kopibok Ia, SATØ/P-0069/B/L0001.

188 Myrvoll (2010) s. 62. Det var ikke Læstadius, men hans arvtaker Raattamaa, som først brukte begrepet «de førstefødte». Det gjorde han med henvisning til Hebr 12:23: «[T]il menigheten av de førstefødte som er oppskrevet i himmelen». Den vestlige retningen har etter splittelsen gått under navnet Den førstefødte forsamling.

Lakselv/Leavdnja/Lemmijoki, Deatnu/Tana/Teno og Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari. Ikke lenge etter skjedde det en ny splittelse. Da brøt den samiske predikanten Erik Johnsen (Junsan-Erke) fra Gáivuotna/Kåfjord/Kaivuono i Nord-Troms først med de førstefødte og så noe senere med gammellæstadianerne. «Lyngenretningen» etablerte seg som en særegen norsk læstadiansk menighet med hovedsete i Nord-Troms og Vest-Finnmark og var fra starten av transkulturell og interetnisk.¹⁸⁹ Men i praksis viste det seg at nedslagsfeltet stort sett var samiske og kvenske bygder.¹⁹⁰ Johnsens lære, som ligger til grunn for Lyngenretningen, redefinerte læstadianismen ved å trekke den i en klart luthersk-ortodoks retning. Det kommer til uttrykk i synet på sakramentene, kirkesyn, det vil si forholdet til statskirken, og i vektleggingen av det norske fremfor det samiske og det finske.¹⁹¹

8.6.5 Biskop Berggrav og overvåkingen av kvenene

Biskop Størens fornorskingslinje i kirken ble videreført av Eivind Berggrav, Størens etterfølger i Hålogaland (1928–1937). Berggrav var den ivrigste fornorskingsbiskopen. Han ville ha full fornorsking av kvenene, og mente at det heller ikke burde være for mye samrøre mellom kvenene og samene. Formålet var å unngå kvensk påvirkning.

Berggrav var særlig opptatt av kvenene som en sikkerhetspolitisk fare. Han inngikk et nært samarbeid med den militære etterretningen i Norge og knyttet etterretning og kirke tett sammen. Biskopen fikk en sentral rolle i innsamlingen av informasjon om kvenene i bispedømmet. Hans viktigste lyttepost var i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari. Informasjonen var som oftest samlet inn av prester og lærere. Berggrav, som hadde studert religionspsykologi, var like opptatt av kvensk språk som han var av kvenenes psykiske dragning mot Finland. For å svekke kvenenes bånd til Finland skulle en ikke ty til tvang, men til mer lempelige midler. Ved å sørge for kvenene religiøst og materielt skulle de vinnes for Norge.¹⁹²

Finske predikanter og prester på besøk i Norge var uønsket og ble sett på med mistenksomhet og rapportert til Berggrav. Sokneprest Martin Tveter, som var prost Beronkas etterfølger i Vadsø, ble sendt på språkkurs til Finland for å kunne følge den kvenske

virksomheten. Han rapporterte en tid til Berggrav, men etter hvert flyttet han til Tromsø/Romsa/Tromsøsa.

Da prost Beronka i Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari ønsket å bruke kvenske kirketolker i gudstjenestene, ble det avslått av biskopen og departementet. Dette fikk også tilslutning fra bispemøtet: Gudstjenester på kvensk eller samisk behøvde ikke tolk.

Berggrav hadde stor respekt og innflytelse hos sentrale myndigheter. Etter hans syn øvde Finland en psykologisk tiltrekning på kvener og samer som kunne bli et sikkerhetsproblem. Han så det som mulig at kvener og samer kunne inngå en allianse mot Norge i en gitt situasjon, der kvenene førte an. Samene var ifølge Berggrav lett påvirkelige, mens finnene var aggressive. Kirken var etter hans mening et viktig redskap mot den fare som kvener og samer utgjorde, men noen hard fornorskingslinje mot samene ville ikke Berggrav følge. I boka *Spenningsland* (1937) skrev Berggrav om sine opplevelser i Nord-Norge. Han skrev varmt om samene, men kvenene nevnes ikke.¹⁹³

189 Drivenes og Niemi (2000) s. 168–174.

190 Bjørklund (1985) s. 312.

191 Olsen (2008) 78–79.

192 Eriksen og Niemi (1981) s. 217–228.

193 Eriksen og Niemi (1981) s. 217–228.

18. Kirkeliv, religiøsitet og åndelighet

I Norge har kirken over lang tid hatt en sentral posisjon. Det har kommet til uttrykk blant annet gjennom sammenvevingen av kongemakt og kirkemakt, og en statskirkeordning som ga kirken monopol på religionsutøvelse i det offentlige rom. Andre religionsformer ble fortrent fra offentligheten under og etter kristningsprosessen, og elementer fra tidligere religiøse virkelighetsforståelser har blitt videreført i private sfærer. Kirkens rolle i fornorskingen er beskrevet i andre kapitler.¹ Her skal en se nærmere på kirkens forhold til minoritetene og fornorskingens konsekvenser for religiøsiteten i de berørte miljøene. Kommisjonen vil også peke på prosesser som har endret religionens plass i samfunnet og gitt rom for andre tros- og livssyn enn det kristne.

Kommisjonen forstår religiøsitet som menneskenes søken etter åndelige svar på eksistensielle spørsmål. Hvordan har virkeligheten blitt til, og hva er menneskets plass i virkeligheten? Inn under begrepet faller både den offisielle religionen i form av kirkereligiøsitet og uoffisiell religiøsitet som folkereligiøsitet og ulike trostradisjoner. Åndelighet og tro ses som en del av kulturen og samfunnet som helhet. Gjennom ulike handlinger blir religiøsitet synlig i hverdagen og i religiøse sammenhenger. Religiøse praksiser tilbyr åndelig mening og tilhørighet for mennesker, og kan gi uttrykk for både individuell og kollektiv identitet.

For å forstå hvordan fornorskingspolitikken, fornorskingen og den generelle samfunnsutviklingen i Norge satte press på samers, kvener og skogfinners religiøsitet og tradisjonelle åndelige virkelighetsforståelser, er det viktig å se hvordan kirken påvirket av ideologien som lå til grunn for nasjonsbyggingen. Kirken har vært ledende i å opprettholde og videreføre religiøsitet som en del av norsk kultur også i samiske, kvenske og skogfinske miljøer.

For samer, kvener og skogfinner har overgangen til kristen tro skjedd som en langvarig prosess over mange hundre år. Religionsskiftet skjedd til ulike tider for de ulike gruppene, og det var også forskjeller internt i gruppene. Både skogfinner og kvener var kristne² da de bosatte seg i Norge.

Kristningen kan betraktes som religiøs og kulturell assimilering, og den har påvirket menneskers forhold til religiøsitet og virkelighetsforståelse. Annen tro, andre guder og hellige steder og andre praksiser ble byttet ut med kristendommen og dens institusjoner og ritualer. Når kristen kultur og sosiale praksiser ble dominerende, forstummet videreføringen og formidlingen av tro og tilhørende praksiser i andre kulturer. Selv om kirken lenge brukte minoritetsspråk, spesielt samisk, i sin forkynnelse, skulle kirken få samer, kvener og skogfinner innlemmet i det kristne fellesskapet og få dem til å ta avstand fra sine egne religiøse uttrykksformer, som var knyttet til deres måte å forstå verden, naturen og mennesket på. Kristningen kan dermed sies å ha ført til tap av en del av minoritetenes egne åndelige tradisjoner

18.1 Kirkereligiøsitet i møte med urfolk og nasjonale minoriteter

Å utbre det kristne budskapet og å drive diakonalt og sosialt arbeid har vært en del av kirkens selvforståelse og oppdrag. I Norge skjedde de tidligste misjonsfremstøtene før 1000-tallet, og kristendommen har vært den dominerende tro siden 1000-tallet. Den samiske befolkningen hadde kjennskap til kristendommen lenge før den omfattende misjonsvirksomheten direkte rettet mot samene startet på 1700-tallet.

Noen direkte misjon rettet spesielt mot samene skjedde ikke i katolsk tid, men mange samer kom like tidlig som den norrøne befolkningen i kontakt med kristendommen, og ble innlemmet og døpt inn i kirken. Disse samene spredte også kristne forestillinger og skikker til andre samer. Russisk-ortodoks kirke hadde misjonsvirksomhet i grensetraktene mellom Norge, Russland og Finland på 1500-tallet, og etter kontakt med russisk-ortodokse misjonærer konverterte mange skoltesarer til kristendommen. Den finske befolkningen³ hadde også tidlig kontakt med kirken og fikk kulturimpulser fra både øst og vest, og ble kjent med både den romersk-katolske og den russisk-ortodokse kirken. I overgangen fra tradisjonell samisk og finsk religion til kristendom eksisterte de to religionsformene sannsynligvis lenge side om side, før kristendommen oppnådde aksept og gradvis erstattet tidligere religiøsitet.⁴ Kristendommen ble over tid den dominerende religionen, og alle overgangsritualer, som dåp, konfirmasjon, vielse og begravelse,

1 Se kapittel 6.3, 7.3 og 8.6.

2 I betydning at de var døpte.

3 Den kvenske og skogfinske befolkningen stammer fra den finske befolkningen, som har hatt kontakt med kristendommen siden 1100-tallet.

4 Rydving (1993).

ble håndtert av kirken.⁵ Dette fikk konsekvenser for både hverdagsliv og åndelige praksiser.

Kirke og konge ble de to store maktsentrene i samfunnet fra midten av 1100-tallet, og det var nær forbindelse mellom kongemakten og kirken før reformasjonen. Etter den lutherske reformasjonen på 1500-tallet ble kirken nasjonalisert og staten konfessionell. Kongen ble kirkens øverste leder, og ettersom statsmakten også var forankret i «Kongen av Guds nåde», var det liten forskjell mellom det statlige og det kirkelige oppdrag.⁶ Staten ble betraktet som en fundamental religiøs orden direkte under Gud med et mandat komplementært med kirkens, og lov og rett ble teologisk preget. Gjennom konventikkelplakaten fra 1741 ga statsmakten kirken monopol på religiøse samlinger lokalt, og kirken fikk ansvar for å føre tilsyn og kontroll med slik utenomkirkelig virksomhet. Luthersk tro ble den eneste «rette» troen i landet, og kirken ble ansett som den eneste aktøren som kunne forkynne Guds ord, frem til dissenterloven ble vedtatt i 1845. Kirken påla folk å oppdra barna sine i statsreligionen, og slik presset den frem en trossmessig homogen befolkning. Religionen, staten og samfunnet skulle være kulturelt, sosialt og også rettslig sammenvevd.⁷

Før misjonen blant samer startet opp, ble samer døpt til kristendommen i store deler av det samiske bosetningsområdet, men de praktiserte samtidig sin egne religiøse tradisjoner i interne sammenhenger.⁸ Middelalderens katolisisme med sin sakramentale forståelse av verden var tolerant overfor samisk religion. Det gjaldt for eksempel forståelsen av forholdet mellom levende og døde, det guddommeliges uavgrensede tilstedeværelse og troen på hellige gjenstander og steder. De katolske ritualene spilte en stor rolle i folks hverdagsliv, og velsignelsesformularene i ritualene ble viktige og fungerte uavhengig av de liturgiske handlingene som prestene utførte. Etter reformasjonen ble disse religiøse praksisene forbundet med katolsk tradisjon, og den folkelige bruken av ritualene ble forbudt og betraktet som avgudsdyrkelse.

Kirken var lenge den eneste formidleren av kunnskap om samene og samiske forhold til myndighetene og allmennheten, og ofte var det stereotype forestillinger og et ensidig bilde som ble tegnet.⁹ Samisk religiøsitet og åndelighet ble på denne måten beskrevet av utenforstående, og formidlingen var preget av de enkelte misjonærens teologiske syn.¹⁰

På 1700-tallet ble samenes tro og religiøsitet ofte karakterisert på en uforsonlig og fordømmende måte, som villfarelser, avgudsdyrkelse, hedenskap, overtro, trolldom og demon- og djeveldyrkelse. Samisk religionsutøvelse ble kriminalisert allerede i 1609, gjennom trolldomsprosessene under kong Christian IV som utsendte en egen forordning mot det man da så på som samisk trolldom.¹¹ Misjonærene skulle bekjempe det som ble kalt «religiøse villfarelser blant samene». Samenes mytologiske vesener ble ansett som falske guder og avguder. Joiken ble under pietismen ofte betraktet som syndig, og tradisjonelle sakrale steder ble ødelagt. Fortsatt kan en finne enkelte knuste sieidier eller offersteiner ved gamle offerplasser.¹² Da trommen ble forbudt, ble en av samenes viktigste religiøse praksiser fortrent.¹³

I tillegg til samisk tro og religiøs praksis var det også andre elementer i samenes virkelighetsforståelse som kirken hadde vanskeligheter med å forstå og akseptere. I det samiske samfunnet misjonærene møtte, spilte forfedrene, formødrene og andre døde slektninger en viktig rolle, og hele samfunnet var organisert rundt familien, som besto av både levende og døde. Etter kirkens syn på forholdet mellom de levende og døde var de døde radikalt skilt fra de levende. Når samer etter en drøm ville oppkalle sine barn etter avdøde formødre og forfedre, ble denne tradisjonen sett på som en form for avgudsdyrkelse.¹⁴

På den tiden forsto kirken samfunnet som en hierarkisk orden skapt av Gud; det vil si et hierarki med Gud, kongen og folket. Denne læren regulerte enkeltmenneskets deltakelse i forholdet til staten, til kirken og til familien. Det var en samfunnsforståelse som krevde lydighet og underordning. Å være lydlig mot

5 Myrvoll (2010).

6 Bossy (1985).

7 NOU 2006: 2 s. 22–26.

8 Rydving (1993).

9 Fonneland og Äikäs (2020); Sjöberg, Lovisa Mienna (2020), s. 35.

10 Dette har skapt et kildekritisk problem.

11 Alm (2000); Hagen (2012).

12 Niemi (1983) s. 386.

13 Hansen og Olsen (2022) s. 303.

14 Rasmussen (2016) s. 85, 91; Johnsen (2020) s. 73; Myrvoll (2008) s. 294–297

øvrigheten, kirken eller familieoverhodet var å være lydige mot Gud.¹⁵ I forhold til dette var den samiske samfunnsforståelsen mer egalitær. For eksempel talte misjonærene Isaac Olsen og Thomas von Westen skarpt mot den samiske familiestrukturen. Hammond (1787) skrev at von Westen mente at: «Finnernes [samenes] vildfarelser ere nu aabenbarede, som: deres forargelig börne-tugt, at de [...] tillade börn at raade sig selv, og aldrig straffer dem, hvorføre börn ere jierne Forælde u lydige [...] Qindernes herredön og tyrannie over deres mænd.»¹⁶

Samisk kultur har tradisjonelt hatt et egalitært¹⁷ syn på naturen. Alt hang sammen med alt i naturen, og skulle behandles med respekt og ansvar. Denne virkelighetsforståelsen var grunnleggende forskjellig fra den hierarkiske forståelsen av verden som preget den tenkning som kom inn med senmiddelalderens vitenskap. Siden har den preget kristendomsforståelsen. I den forståelsen har skillet mellom ånd og materie vært viktig; det åndelige har stått øverst, det materielle nederst. Dette synet har vært grunnleggende forskjellig fra det samiske. Inndelingen av verden i overnaturlig og naturlig som har vært sentral i vestlig tenkning, har ført til ideen om at naturen er fri for ånd. Naturen ble fratatt religiøs betydning og etisk relevans, og fikk først og fremst instrumentell verdi for mennesket. Samisk tradisjon har sett derimot mennesket som en del av naturen i et likeverdig forhold til alle andre skapninger.

Mot slutten av 1700-tallet og gjennom 1800-tallet ble de kategoriske fordømmelsene av samisk virkelighetsforståelse avløst av noe mer tolerante holdninger, og karakterisert som «overtro» eller uvitenhet som følge av mangel på kunnskap. Samisk kultur ble sett på som noe som ikke tilhørte siviliserte samfunn, og samisk tradisjonell religion ble betraktet som tilhørende til fortiden, og man tenkte at økt kunnskap og kulturell modning ville gradvis føre til religiøs endring og at samene ville tilpasse seg de nasjonale forventninger om én felles religion. Misjonærenes fordømmende karakteristikk har likevel fulgt synet på samisk tro og åndelighet helt opp til vår tid. Det

har ført til at visse områder av samisk religiøsitet har vært omgitt av en rekke tabuer og sterke følelser, og bidratt til å forsterke fornorskingspresset mot samisk kultur og virkelighetsforståelse.

Kirkens fortåelse av verden som en hierarkisk skaperordning med overordnings- og underordningsstrukturer kan ha etablert strukturer som fornorskingsideologien kunne innpasses i.¹⁸ En slik forståelse hadde ikke bare konsekvenser for synet på samiske familiestrukturer eller på naturen. Som et evolusjonistisk vitenskapelig syn på kulturen og mennesket hadde den også stort potensial for å legitimere fornorsking og tanken om et interetnisk hierarki som assimilasjonspolitikken innebar. Unntaket i dette bildet var det lutherske prinsipp om Guds ord på morsmålet, som ga motstand til en total fornorsking innad i kirken.¹⁹

På 1800-tallet vokste et nytt samfunnsyn med rasjonalismen og romantikken fram, og førte til kulturell, sosial og økonomisk fornyelse. Også konfesjonsstatens betydning ble redusert etter hvert som liberaliserings- og demokratiseringsprosessen med nye politiske, kulturelle og religiøse strømninger skred frem. Kirkens posisjon i samfunnet endret seg kulturelt og sosialt, og den ble ikke sett kun som en sakramentalt handlende institusjon, men først og fremst som et fellesskap av troende og et nødvendig religiøst rammeverk for nasjonsbygging.²⁰ I 1842 ble konventikkelplakaten opphevet. I perioden som fulgte, var det en sterk fremvekst av frie religiøse forsamlinger, misjonsorganisasjoner og vekkelsesbevegelser, også i områder med samisk, skogfinsk og kvensk befolkning. Denne utviklingen begynte parallelt med oppkomsten av fornorskingspolitikken og betydde også demokratisering i den unge staten og i kirken, der majoriteten støttet nasjonalistisk tankegods med en enhetlig norsk kultur og identitet. Kirken var fortsatt en av de mest sentrale statsinstitusjonene som formidlet et felles norm- og verdigrunnlag og støttet fornorskingspolitikken gjennom første halvdel av 1900-tallet, selv om det var sterke og ledende røster i presteskapet som opponerte.²¹ De kirkelige mot-

15 Johnsen (2020) s.76.

16 Hansen & Olsen (2022).

17 Egalitære samfunn er samfunn som bygger på prinsippet om likeverdighet, og at alle innbyggere er politisk, borgelig og sosialt likestilte, og samfunn der det arbeides for å utjevne forskjeller.

18 Johnsen (2020), kapittel 3.4.3.

19 Se kapittel 6.3.

20 NOU 2006: 2.

21 Se kapittel 6.3.

reaksjonene førte blant annet til at det ble opprettet frie misjonsorganisasjoner.²²

LÆSTADIANISMENS FORMATIVE ÅR

Læstadianismens utvikling fra midten på 1800-tallet og frem til ca. 1920, kan ut fra etnisk tilslutning og geografisk spredning deles i fire kronologiske faser. Denne perioden kan defineres som bevegelsens formative år.

I den første fasen, fra 1846 til 1855, var læstadianismen først og fremst en samisk vekkelsesbevegelse. I Norge etablerte vekkelsen seg først langs reindriftssamenes flytteruter, først til Vest-Finnmark og Troms/Romsa/Tromssa og så til nordre Nordland så langt sør som til Divtasvuodna/Tysfjord.

Den andre fasen, fra 1855 til 1870, var på mange vis en mellomperiode. Kautokeino-opprøret førte til at bevegelsen fikk andre uttrykksformer, og da særlig i Indre Finnmark og i de områdene der reindriftssamene fra Guovdageaidnu/Kautokeino hadde sine flyttveier. Samtidig etablerte læstadianismen seg i de samiske og kvenske bygdene i Øst-Finnmark, hvor læstadianismen i denne perioden fikk en klar kvensk profil.

Den tredje fasen, fra 1870 til 1900, er preget av ekspansjon og vekst, men også av konflikt med myndighetene og indre strid. I flere av de samiske områdene som først hadde sluttet seg til læstadianismen, mistet bevegelsen sin samiske profil ved at flere nordmenn sluttet seg til. Dette var særlig tilfelle i Sør-Troms og nord i Nordland. Bevegelsen var i hovedsak samisk i Indre Finnmark, i fjordstrøkene i Vest-Finnmark og i Divtasvuodna/Tysfjord, mens den var kvensk i Øst-Finnmark. I Nord-Troms tegner et tredje bilde seg, der var læstadianismen en felles samisk-kvensk arena.

Den fjerde fasen, fra 1890 og frem til 1920, er preget av at læstadianismen utviklet seg til å bli en transkulturell og interetnisk religionsform,

men også av indre splittelse og forsoning med statskirken.

Kilde: Drivenes og Niemi (2000) s. 160–168 og 174–176, Minde (1997) s. 178–180, Jernsletten og Drivenes (1994) s. 214–215 og Steen (1963) s. 9–19.

Læstadianismen var en egen religiøs vekkelsesbevegelse på Nordkalotten innenfor statskirken fra midten av 1800-tallet, og vokste frem på samme tid som sørnorske lekmannsbevegelser. Den ble en motkultur til offisiell kirkelig religiøsitet, og et åndelig fristed der samer og kvener kunne bruke sitt morsmål i tiden da kirkens forkynnelse var på norsk.²³ Bevegelsen har vært dominerende i mange samiske og kvenske områder, men har rommet alle folkegrupper i Nord-Norge og hatt stor betydning.²⁴ Læstadianismen var en religiøs arena med sine egne åndelige uttrykk og alternativer til kirkens ritualer og forkynnelse.²⁵ Både for samene og kvenene ga læstadianismen religiøse rammer som bedre tilsvarte en folkelig religiøsitet som delvis var forankret i gamle åndelige tradisjoner på Nordkalotten. De læstadianske forsamlingene spilte på denne måten en særdeles viktig rolle i bevaringen av kvensk og samiske språk i en tid da disse språkene var under sterkt offentlig press.

KIRKEN PÅ FINNSKOGEN

På begynnelsen av 1800-tallet ønsket den skogfinske befolkningen å få egne prester og lærere med finskspråklig kompetanse. Dette ble avvist av norske myndigheter. Utover i århundret var kirken mest opptatt av å utvikle en god skole, og tilrettelegge for geistlig betjening av skogfinnene. Alt tyder på at skolen og kirken ble sett på som prioriterte assimilasjonsredskaper på Finnsko-gen, og det ble lagt ned et stort engasjement for å knytte skogfinnebefolkningen nærmere Den norske kirke. Det ble sett på med bekymring at mange skogfinner lot barna døpe i kirker på svensk side av grensen på 1850-tallet.

Et sentralt argument for styrkingen av kirken i grenseområdene var nettopp forebygging av søken mot kirker og prester på svensk side. Også besøk av frikirkelige predikanter fra lutherske vekkelsesbevegelser vakte såpass bekymring

22 Se kapittel 6.3.2 og kapittel 7.3.3.

23 Kjølås (1996) s. 35.

24 Drivenes og Niemi (2000) s. 170.

25 Eggen (1998).

i kirken at noen av kravene som skogfinnene hadde innen kirkefeltet, ble innfridd, som vigsling av egen kirkegård for skogfinnene i Revholt på begynnelsen av 1850-tallet, fulgt av et lite kapell i 1863, som i 1886 igjen ble avløst av et nybygd og større kapell. Finsk språk ble likevel mest sannsynlig aldri brukt der. Grensejusteringer og sammenslåinger av kirkesokn ble gjennomført for å konsolidere kirken i grenseområdene. Kravet om finsktalende prester og lærere ble derimot aldri imøtekommet. I 1894 kunne soknepresten i Grue melde at «Finskogmenigheten» ønsket flere gudstjenester. Integrasjonsbestrebelsene og kirkens avskjerming overfor de svenske Finnskogene syntes omsider å ha lyktes.

Kilde: Collet, John Petter (1978); Sogne presten i Grue, Kopibok – rekke 2- 1893– 1913: 24. Statsarkiv i Hamar.

18.2 Folkereligiositet

Religionsskiftet var en dyppgående prosess som ikke bare gjaldt overgangen fra en tro til en annen, men som også førte til et kulturskifte. De ytre formene for religionsskiftet i Norden har variert, men det som kjennetegner denne prosessen, er at det skjedde over lang tid. Både samisk og finsk førkristen religiøsitet hadde sterke trekk av sjamanisme, som deler virkeligheten opp i tre deler: en øvre, midtre og nedre verden.²⁶ I tillegg til en overordnet guddommakt har alle disse nivåene flere makter eller guder som vokter over og beskytter avgrensede deler av tilværelsen. Gudene (de udødelige) bebodde den øvre verden, menneskene (de dødelige) den midtre verden og de døde den nedre verden.²⁷ Denne vertikale oppdelingen av kosmos samsvarer med en kristen-kulturell virkelighetsforståelse som har delt kosmos i himmel, jord og helvete. Gjennom kristningen fikk den vertikale dimensjonen et nytt innhold.²⁸

Etter at kristen tro var blitt dominerende, levde likevel fortellinger om overnaturlige fenomener videre hos folk, som for eksempel varsler gjennom drømmer, syner, fugler og dyr, samt underjordiske og

avdøde personer. Selv om mange gamlesakrale steder ble erstattet av kirker og fordømt av misjonærer og prester, forholdt folk seg til den opprinnelige virkelighetsforståelsen i hverdagen for å berge seg fra vanskeligheter med potensielle kaosmakter. For mange var det fortsatt nødvendig med mestringskompetanse i møte med overnaturlige fenomener.²⁹ Denne delen av den førkristne virkelighetsforståelsen fikk ikke den samme oppmerksomheten hos misjonærer og prester som tro knyttet til gamle religiøse ritualer, og kom seg derfor delvis uendret gjennom kristningen.³⁰

Den kulturelle dybden i den opprinnelige virkelighetsforståelsen ble slik bare delvis erstattet. Religiøs identitet har handlet blant annet om å oppnå evig liv og salighet, men har også vært knyttet til et religiøst fellesskap på jorden. En åndelig virkelighetsforståelse innebar for mange en tilnærming til andre makter enn bare de som var kirkelig autorisert. Derfor har det innen folkereligiositeten generelt ikke vært noen absolutt avgrensning mot kirkereligiositeten, men heller en absolutt tro på kristendommens Gud.³¹

En religiøs virkelighetsoppfatning er en helhetsforståelse av menneskenes deltakelse i og forhold til verden og verdens makter. Mange elementer i det som i dag betegnes som tradisjonelle åndelige verdier, gir fremdeles mening og er integrert i samisk, kvensk og skogfinsk kultur og virkelighetsforståelse.³² Samtidig kan en lokal kristendomsforståelse stå i et spenningsforhold til kirkens institusjonelle kristendom.³³ Noen steder, for eksempel i Varanger, har en del kvenske fortellertradisjoner knyttet til tradisjonell åndelighet gått tapt, spesielt der læstadianismen og språkskiftet har virket sammen til endringer i samfunnet.³⁴

26 Hansen og Olsen (2004), Rønning (2010).

27 Myrvoll (2010).

28 Hastrup (1990).

29 Rydving (1993).

30 Myrvoll (2010).

31 Kristiansen (1995); Myrvoll (2010).

32 Berthelsen m.fl. (1985).

33 Johnsen (2020) s. 103 ff. og 108 ff.

34 Lyytikäinen (1982) s. 155.

Skogfinner var jo lutheranere, men det er klart, de hadde en del gamle ritualer fra sjamantiden. Og det er lett å forstå, når et svedjefall skulle tennes, så var det viktig at alt gikk bra. Og da er det lett å tenke som så: «Ja, han far og han bestefar, de gjorde det på den måten, og de klarte seg bra, så det gjør vi også, for sikkerhets skyld.» Det var en slags form for gardering. Men det hadde ikke noe med hedenskap å gjøre, tror jeg. Fordi at besvergelses, det høres jo forferdelig ut, men det er akkurat det samme som bønner. Og i de besvergelsene, i de fleste, så er Jomfru Maria, Jesus, Den Hellige Ånd, nevnt veldig ofte³⁵

Myndighetenes fornorskingspolitikk medførte et språkskifte fra samisk, kvenske og finske til norsk i store deler av befolkningen.³⁶ Siden virkelighetsforståelse er tett knyttet til kultur, inkludert språk og religiøsitet, kunne en forvente at også kulturen gikk tapt. Det viser seg derimot at kulturell virkelighetsforståelse i stor grad har overlevd språkskiftet. Mange begreper er beholdt på samisk, kvensk og finsk, mens øvrig innhold i virkelighetsforståelsen videreføres på norsk. Et eksempel er eventyr, og et annet er fortellingene om hvordan mennesket må mestre møter med mytologiske fenomener og åndelige krefter, særlig kaoskrefter av negativ og ond karakter, som Stállu (samisk) eller Hiisi (finsk og kvensk).

Fortellertradisjonen er sentral i vedlikehold og videreføring av både virkelighetsforståelse og religiøsitet. Det er gjennom fortellingene at nye generasjoner får kjennskap til lokale erfaringer, legender, eventyr og ordspråk, og får opplæring i verdier knyttet til kultur. En levende muntlig tradisjon er avhengig av at folk snakker sammen og etablerer en felles forståelse av erfaringer med ulike fenomen. Etter hvert som det har kommet til moderne kommunikasjonsmidler, som litteratur, film og tv-serier, har fortellertradisjonen fått nye formidlingsarenaer.³⁷ De tradisjonene det ennå fortelles om, er ofte basert på overført kunnskap og folkelige erfaringer.

Både skogfinners, kveners og samers liv og virkelighetsforståelse er preget av natur- og miljøforhold som

de har levd i og levd med. Fortellinger om erfaringer en gjør seg, hører derfor oftest hjemme i et lokalmiljø, relatert til lokale landskap og kjente mennesker. Det er ofte en forutsetning at tilhørerne har lokalkunnskap for at både det synlige og det usynlige landskapet skal gi mening. Der fortellingene forstummer, kan likevel stedsnavn fortsatt fortelle om erfaringer mennesker har gjort seg, men assosiasjoner eller praksiser knyttet til for eksempel det sakrale landskapet, vil ikke nødvendigvis lenger være til stede.³⁸

Det som er fint, og vakkert for meg, og det som nærmest er hellig for meg, er fjellområden, [...] ydmykheten i forhold til naturen, naturen på godt og vondt. Hvor brutalt det kan være, og hvor fantastisk vakkert det er. [...] Det jeg egentlig snakker om – det er livet. Kjærligheten til det³⁹

Ifølge samiske, kvenske og skogfinske tradisjoner er mennesket en del av naturen. Naturen ses som et eget subjekt med mange andre skapninger, og mennesket skal være reflektert og forsiktig i forholdet til alt annet når det ferdes i landskapet.⁴⁰ Derfor har en tradisjonell forvaltning innebåret både å be om lov til bruk av naturen og å takke for det. I noen samiske og kvenske områder har en også bedt om lov til å sette opp både store og små bygninger. Naturen er også ansett å kunne gi både helbredelse og fred til de som ber om dette. Spesielle lokaliteter i naturen har blitt ansett som sakrale, og en har stor respekt for dem.

Før det moderne helsevesenet basert på legemvitenskapen ble utbygd, hadde kvenske, skogfinske og samiske samfunn sine hjelpere med kompetanse på sykdom, ulykker og andre plager. Dette er en kontinuerlig tradisjon som fremdeles er levende. Som i dag ble nok de fleste tilfellene behandlet hjemme, men ved alvorlig sykdom ba en ofte en helbreder om hjelp. Helbredelse lå tradisjonelt til den religiøse ekspertens oppgave, og var nært knyttet til virkelighetsforståelsen. I samisk kaltes hun eller han *noaidi* (nord-samisk), i skogfinsk *tietäjä* og på kvensk *parantaja* eller *noita*, og det finnes mange nedtegnede fortellinger om kjente *noaidi*, *tietäjä* eller *parantaja* som kunne «mer enn sitt fadervår». Disse kunne en

35 SFKOMM 2021/4132-2. Rolf Rønning.

36 Se mer om språkskiftet i kapittel 13.

37 Se mer om kulturuttrykk i kapittel 19.1.2.

38 Myrvoll (2010).

39 SFKOMM 2021/334-4.

40 Oskal (1995); Jernsletten (2004).

oppsøke for råd, eller når ulykker eller sykdom hadde rammet.⁴¹

Helbredelse og god virksomhet og praksis har også sin motsetning i det norrøne begrepet gann, som betyr å kaste ondt på folk eller fe. Noen fortellinger handler om hvordan en kan straffe tyver eller uvettige og egoistiske mennesker gjennom for eksempel å sette tyven «fast» eller ta fra vedkommende fiskelykken.⁴² Fra et utenfraperspektiv, som majoritetsbefolkningens, ble både god og ond virksomhet ansett som trolldom. Derfor ble det i de første kristenlovene i Norge, Eidsivatingsloven og Borgartingsloven, innført fem anførsler om at det var forbudt å dra til samer og lære «trolldom» av disse.⁴³ I et innenfraperspektiv ble personer som var ansett å ha knyttet seg til ondskap og kaosmakter, ofte sanksjonert og ekskludert fra samfunnsfellesskapet. I fortellertradisjonen oppfordres det samtidig til å holde seg på god fot med dem.

Samisk, kvensk og skogfinsk virkelighetsforståelse har vært viktige kulturbærere og fungert som motmakt mot urett og fornorsking. Fortellertradisjonen har vært sentral i dette, og den har også formidlet folkenes egen historie i en tidsepoke da samenes, kvenenes og skogfinnens historie ikke var inkludert i den norske historiefortellingen.

18.3 Livssynsåpent samfunn

Religiøsitet har blitt mer mangfoldig i Norge etter andre verdenskrig. Grunnloven fastslår at kristendommen fortsatt har en særstilling, og Den norske kirke er beskrevet som Norges folkekirke. Omtrent 70 prosent av den norske befolkningen er medlemmer i kirken. Siden reformasjonen har kirken vært en sentral aktør også i kvenenes, samenes og skogfinnens religiøse liv.

Mens kirken tidligere var avvisende til samisk åndelighet og virkelighetsforståelse, fikk den etter hvert en mer positiv tilnærming til den. Det gjaldt også kvenene og forholdet til læstadianismen. Kirkens misjonsstrategi på 1700-tallet og fornorskingen fra midten av 1800-tallet var ikke inkluderende for annen religiøsitet enn den kristne. Den norske kirke i dag er derimot mer åpen i møte med andre religioner

og religiøse tradisjoner. Det gjør at kirken kan møte også de samiske, kvenske og skogfinske erfaringene på en annen måte enn tidligere, og anerkjenne den åndelige arven disse gruppene har.

Religionens plass i menneskets liv og handlinger har gjennomgått store endringer i løpet av de siste hundre årene. En økende andel av den norske befolkningen er verken medlem av Den norske kirke eller andre tros- eller livssynssamfunn.⁴⁴ Det har vært en klar tendens til at religiøse trosoppfatninger har blitt en mindre sentral del av kulturlivet i Norge, og religion er mindre synlig i det offentlige rom.⁴⁵ Samtidig har antallet ulike religiøse syn vokst i Norge, og samfunnet er generelt mer åpent for forskjellige livssyn og for at enkeltmenneskers religionstilhørighet og -utøvelse skal respekteres.⁴⁶

18.3.1 Samisk kirkeliv

Samisk språk var synlig i noen få kirkelige sammenhenger i Nord-Norge, selv om samer, samiske språk og åndelige verdier ble marginalisert i kirken under fornorskingspolitikken. I årene etter andre verdenskrig endret det samiske kirkelivet seg lite. Da det på 60-tallet ble reist spørsmål om etablering av en reisepreststilling for den samisktalende befolkningen i sørsamisk område, ble forslaget ikke prioritert hos biskopen i Sør-Hålogaland, med den begrunnelse at «de fleste samer som bor her kan så meget norsk at det ikke ville være nødvendig med noen spesiell geistlig betjening».⁴⁷ Nord-Hålogaland bispedømme, derimot, fikk en prestestilling for «spredtboende samer» i 1970. I Troms/Romsa/Tromssa og Finnmarkku/Finmarkku begynte kirken å se behov for å kunne nå ut til samer som ikke kunne bli betjent av sin egen lokale prest på samisk, men det tok over ti år før stillingen ble besatt. Den lulesamiske befolkningens behov for betjening på lulesamisk så ut til å være oversett av kirken, selv om lulesamer henvendte seg til biskopen i Sør-Hålogaland om behovet for lulesamisk språk og innhold i kirkelig sammenheng.

41 Lindtorp (1946).

42 Lindtorp (1946).

43 Hansen og Olsen (2004).

44 NOU 2013: 1.

45 Botvar og Schmidt (2010).

46 NOU 2013: 1

47 Brev fra Sør-Hålogaland biskop til soknepresten i Hattfjelldal 22.12.1965.

ASBJØRN FLOKKMANN (1908–1992)

Asbjørn Flokkmann var prest og betjente både samer og kvener. Etter en tid i Norges Samemisjon ble han sokneprest i Deatnu/Tana/Teno og Vadsø/Čáhcesuolu, senere i Tromsø/Romsa/Tromssa og til slutt i Loabák/Lyngen, der han også var prost. Men Flokkmanns virksomhet strakte seg langt ut over disse områdene. Han var stadig på reise og etterlot seg et betydelig arkiv om sin tjeneste, særlig blant samene. Flokkmann var opptatt av at Guds ord skulle lyde på morsmålet, og at samisktalende og kvensk- og finsktalende skulle få kirkens tjenester på sine språk. Det gjaldt særlig i de områdene der prestene ikke behersket samisk eller kvensk. Slik fylte han et stort behov, og ble en forløper for den samiske stiftskapellanstillingen som ble opprettet i Nord-Hålogaland i 1970. Foruten å være biskopens rådgiver i samiske og kvenske saker var han fra 1951 også en pådriver og konsulent for de religiøse sendingene på samisk i NRK. Han underviste også i samisk på Tromsø lærerskole og ved reindriftsskolen på Borkenes og i grunnskolen i Loabák/Lavangen.

Kilde: Statsarkivet Biskopen i Troms stift. Boks 312.

Etter krigen var det noen samer som utdannet seg til prester, men som var tause om sin etniske bakgrunn. Det førte til at samisk ungdom ikke hadde akademiske forbilder i presteskapet. Det fikk igjen konsekvenser for rekruttering av samisk ungdom til presteyrket. Først på 1970-tallet sto det frem teologiske studenter og prester med en åpen samisk eller kvensk identitet. Alta-saken ble et paradigmeskifte i norske myndigheters samepolitikk, men også for kirken, som innledet en ny tid med en rekke reformer. Saken forsterket det sosialetiske engasjementet som allerede var begynt i kirken og i den internasjonale økumeniske bevegelsen siden 1960-tallet. Urfolks- og minoritetsrettigheter hadde fått en ny plass i kirken internasjonalt, og Kirkenes Verdensråd etablerte menneskerettigheter som et sentralt arbeidsfelt. Den norske kirkes komité for internasjonale spørsmål kom med uttalelser som støttet samenes engasjement for sine rettigheter på 1980-tallet. Komiteen pekte på behov for kirkelige ressurser for den samiske be-

folkningen og spesielt på mangelen på egne samiske stillinger, kirkelige bøker og undervisningsmaterieell. Kirken ga aktivt sin støtte til samepolitisk arbeid og uttalte seg om samisk språkløp, endringer i skolelovgivningen og økte midler til samiske kulturtiltak. Kirkemøtet støttet Samerettsutvalgets og Samekulturvalgets forslag til tiltak, og også forslaget til Finnmarksloven.⁴⁸

Innlemmelsen av samiske perspektiver i kirkens eget arbeid fikk konsekvenser innad i Den norske kirke. Kirkemøtet ønsket å utrede kirkens forhold til samene internt, og vedtok å gjennomføre en utredning om samene som urfolk og minoritet med henblikk på videre arbeid med samiske perspektiver i kirken. Sentralt i utredningen «Samisk kirkeliv i Den norske kirke. Utkast til handlingsprogram» står forslaget om opprettelse av et samisk kirkeråd med egen ledelse og sekretariat, men også forslag om støtte til de nordsamiske kirketolkstillingene, etablering av kirketolktjeneste og kateket i lulesamisk område, samisk stiftskapellan i lulesamisk og sørsamisk område og regulering av språkene i gudstjenestelivet.⁴⁹ I Kirkemøtets behandling i 1990 fikk utredningens hovedkonklusjoner enstemmig støtte, og kirken ønsket å ta ansvar for å legge til rette for at samene kunne utforme sitt eget trosliv i kirken. Vedtakene for å styrke samisk kirkeliv la grunnlag for en ny prinsipiell og helhetlig tenkning i kirken, og samisk kirkeliv ble ikke lenger sett på som bare et regionalt anliggende.

Gamle negative holdninger etter langvarige assimilerende strømninger i kirken har hatt omfattende konsekvenser for lokale menigheter og kirkens medlemmer i samiske områder. Dette kom tydelig frem da Kirkedepartementet ville opprette et samisk prosti i Indre Finnmark, der samene var i flertall. Forslaget fikk blandet mottakelse i menighetsmøtene i Indre Finnmark, hvor noen medlemmer fryktet at kirken skulle bli «for samisk». Til tross for innvendinger ble prostiet opprettet i 1991 med det formål å styrke samisk kirkeliv i Finnmarkku/Finmarkku, og også å skape positive ringvirkninger for samisk kirkeliv for øvrig.⁵⁰

Etableringen av Samisk kirkeråd / Sámi girkoráđđi har vært en viktig milepæl for kirken i arbeidet med å inkludere samisk religiøs forståelse og praksis i sitt arbeid. Samisk kirkeråd har etter opprettelsen i 1992 jobbet for å fremme, verne og samordne samisk

48 NOU 1985: 14.

49 Kirkerådet (1990).

50 Johnsen (2020).

kirkeliv i Den norske kirke. Rådet jobber med alle saker som etter rådets forståelse berører samiske perspektiver i kirken, og samisk kirkeliv er nå innarbeidet i kirkens planarbeid og økonomi. Arbeidet ble tatt videre, og i 1997 erkjente kirken sin rolle i fornorskningen med en uttalelse: «Kirkemøtet erkjenner at myndighetenes fornorskningsspolitikk og Den norske kirkes rolle i denne sammenheng har medført overgrep mot det samiske folk. Kirkemøtet vil bidra til at uretten ikke skal fortsette.»⁵¹ Vedtaket om opprettelse av Samisk kirkeråd medførte at et tilsvarende kirkelig råd ikke lenge etter ble opprettet i Svenska kyrkan.

FORSONING MELLOM SVENSKA KYRKAN OG SAMENE

Forsoningsarbeidet mellom Svenska kyrkan og samene begynte på 1990-tallet. Siden har en rekke utredninger og tiltak vært gjennomført. De viktigste pådriverne i forsoningen har vært Luleå og Härnösand stift. Svenska kyrkan har hentet viktige impulser fra det internasjonale økumeniske fellesskapet til forsoningsarbeidet. Kirken har igangsatt tiltak for å styrke det samiske gudstjeneste- og menighetslivet, og støttet oversettelse av de kirkelige gudstjenestebøkene til samisk. Den har også gitt mer rom for samiske kulturuttrykk. Flere forsoningsgudstjenester har vært holdt. I 2001 erkjente Härnösands biskop at kirken hadde begått urett mot samene.

Svenska kyrkan er blitt stadig mer tydelig i sin tale om den uretten som har funnet sted. I 1993 ga Svenska kyrkan støtte til samene i saker som gjaldt de tradisjonelle samiske næringene og samiske organisasjoners arbeid. En kontroversiell sak i Svenska kyrkan har vært Sveriges manglende ratifisering av ILO-konvensjon nr. 169. Saken har vært tatt opp flere ganger, og Kyrkomötet har vedtatt å arbeide for at Sverige skal undertegne konvensjonen, fordi konvensjonen er viktig for den videre forsoningen i Sverige.

Ságastallamat, en konferanse om samer og kirken som gir rom for erfaringsdeling og veivalg, er sentralt i forsoningen. I 2021 og 2022 fremførte kirken en offisiell unnskyldning til samene for de krenkelser og overgrep de var blitt utsatt for. Det skjedde under et kirkemøte i Uppsala, og senere i Luleå under Ságastallamat. Åtte tiltak ble lagt

frem for den kommende 10-årsperioden, og det skal utarbeides en handlingsplan for å konkretisere gjennomføringen av tiltakene.

I 2012 ba Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland offisielt om unnskyldning for overgrep samene har blitt utsatt for. Forsoningsarbeidet i kirken i Finland skal fortsette videre i et prosjekt «Saamelaiset kirkossa» (Samer i kirken) som ble startet i desember 2022.

Kilder: Simma, Birgitta: Samiskt kyrkoliv, s. 80–85, 102–109. Argument förlag 2022; Tyrberg: Försoningsprosessen mellan Svenska kyrkan och samerna: Initiativ och insatser 1990–2012. I: De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna, bd. I, s. 43–75; <https://www.svenskakyrkan.se>: Svenska kyrkans ursäkt till det samiska folket; <https://www.sametinget.se>: Svenska kyrkans ursäkt; <https://evl.fi/plus/hankkeet/saamelaiset-kirkossa>: Sämmilliik kirkhoost

Den første gudstjenesten på sørsamisk i Norge fant sted i 1984, da den sørsamiske presten Bierna Bientie begynte å bruke samisk i sin geistlige tjeneste. Han tok i bruk sørsamiske kulturuttrykk, blant annet joik. På 1990-tallet vedtok kirken å ha særlig fokus på sørsamene. Etter en tiårs prøveordning vedtok Kirkemøtet å opprette en permanent sørsamisk kategorialmenighet, Saemien Åålmege.

I det lulesamiske området ble derimot retningslinjene for bruk av samisk i gudstjenestespråk i kirken møtt med lokale protester, og enkelte ville heller ikke ha lulesamisk språk i kirkelige sammenhenger, hvor det bare hadde vært norsk i mange generasjoner. Etter hvert mobiliserte særlig yngre lulesamer og snudde saken til en kamp for å styrke og fremme det lulesamiske språket i kirken. I 2018 fikk det lulesamiske området egen sokneprest med kompetanse i lulesamisk, og sammen med kateket og diakon jobber presten for å styrke det kirkelige tilbudet blant lulesamene. Soknepresten har nylig reist spørsmål om det ikke bør opprettes en lulesamisk kategorialmenighet.

I dag arbeider kirken med egne nordsamiske liturgier som ikke skal bare oversettes fra den norske liturgien. Egne samiske liturgier forsøker å ivareta det samiske åndelige språket og samisk toneføring. En koralbok til nordsamiske salmer er nylig utgitt. I den er samiske salmetradisjoner ivaretatt.

51 Kirkemøtet, Sak KM 13/97.

VELSIGNELSE AV HUS OG HJEM

Tross større åpenhet i Den norske kirke kom gamle forestillinger og posisjoner om samisk åndelighet frem da kirken etter forslag fra Samisk kirkeråd/Sámi girkoráđđi i 2012–2013 behandlet liturgien Velsignelse av hus og hjem, *Ruovttu buressivdnideapmi*. Liturgien er ment til bruk i situasjoner der presten eller en annen kirkelig medarbeider blir bedt om å komme til hus der man opplever uro, utrygghet eller hendelser som er vanskelig å forklare. Under behandlingen av utkastet kom spenningen mellom kirken og samiske kristne miljøer til syne. Samisk kirkeråd hadde foreslått å ta liturgien inn i kirkens liturgibok som et bidrag fra samisk kirkeliv og åndelighet til kirken, men i høringen ble det reist kritiske spørsmål om virkelighetsforståelsen i liturgien og manglende teologisk utredning. Man var blant annet redd for at liturgien kunne bli oppfattet som en form for magi eller demonutdrivelse. Likevel ble liturgien enstemmig vedtatt av Kirkemøtet.

Kilde: Tore Johnsen (2020), s.3.2.

18.3.2 Kvensk kirkeliv

Kirken tok aktivt del og var en viktig aktør i forningspolitikken rettet mot kvenene, og skulle bidra til at kvenene ble assimilert religiøst, kulturelt og språklig. Kvenene ble sett på som et mulig nasjonalt sikkerhetsproblem og ble mistenkeliggjort. Kirkens ledelse i Nord-Norge under biskop Eivind Berggrav mente at det burde være minimalt samrøre mellom samer og kvener for å unngå kvensk påvirkning. I samarbeid med myndighetene drev Berggrav etterretningsvirksomhet overfor kvenene, med utstrakt hjelp av prester og lærere.⁵² Det har etter hvert ført til at kvener og samer i kirkelig sammenheng har blitt behandlet fullstendig adskilt fra hverandre, men det var også motstemmer. Sokneprest Johan Beronka, som selv var av kvensk slekt, ble en sterk talsmann for både kvenene og samene.⁵³

Kvensk språk i kirken ble innskrenket til noen få prestedstillinger før andre verdenskrig, og det var opp til den enkelte prest om de ønsket å tilegne seg språkkunnskap i kvensk eller finsk. Noen prester studerte finsk på egen hånd og forrettet gudstjenester etter den finske oversettelsen av Den norske kirkens alterbok av 1926. For øvrig har kvensk språk og synliggjøring av kvenske tradisjoner vært nesten totalt fraværende i kirken.⁵⁴

Da samfunnet og kirken ble mer åpen for å ta samiske perspektiver på alvor, ønsket de kvenske miljøene å bli inkludert. De reiste spørsmål om denne utviklingen også kunne medføre styrking av kvensk språk og kultur i kirken. Porsanger menighetsråd organiserer på eget initiativ kvenske gudstjenester på 1990-tallet og har fortsatt med det. Kirken var i begynnelsen ikke lydhør for å ta slike spørsmål på alvor, og så sent som i 2004 ble kvenene ikke omtalt da Nord-Norge feiret 200 års jubileet som eget bispedømme.⁵⁵

Kvenene venter fortsatt på at «gode ting skal skje». Det har vært en fascinerende dans der lukkede dører blir akkompagnert av gode, men vage, uforpliktende vendinger om at man ser den kvenske kulturen som svært verdifull, at mangfold er viktig og at man skal «jobbe hardt» og gjøre «alt man kan» for å ivareta kvensk kirkeliv.⁵⁶

Etter hvert ble de kvenske stemmene hørt. Norsk-kvenske gudstjenester er blitt holdt, og kvenske gudstjenesteledere høres jevnlig i gudstjenestene i Nord-Hålogaland. Ved bispevigslingene i 2002 og 2015 i Tromsø domkirke var det kvenske innslag. 15 kvenske salmer ble tatt inn i Den norske kirkens salmebok i 2013, og liturgiske ledd kom med i kirkens liturgibok samme år. Kvensk ble nevnt for første gang i Kirkemøtets visjonsdokument 2015–2018: «Kvensk språk og kultur blir ivaretatt i gudstjenestelivet og trosopplæringen». Dette ble videreført til visjonsdokumentet 2019–2021.⁵⁷

Kirkerådet ønsket å styrke kvensk kirkeliv ved å gi Nord-Hålogaland bispedømme kirkelig nasjonalt ansvar for kvenene, men dette initiativet ble gjort

52 Se mer om dette i kapittel 8.6.5.

53 Se kapittel 8.6.1 for mer om dette.

54 Den finske kirken etablerte en prestedtjeneste i Norge i 1983. Den finske presten er jevnlig besøkt også de kvenske områdene, men her har det enkelte steder oppstått spenninger mellom det kvenske og norskfinske og finske innvandremiljøer.

55 Malmbekk (2004).

56 SFKOMM 2020/991-20.

57 Visjonsdokument for Den norske kirke 2019-2021, KR 14.2/18.

uten å innhente uttalelse fra bispedømmets utvalg for kvensk kirkeliv som var oppnevnt i 2015. Kvensk kirkeliv var igjen falt ut som tema da Den norske kirke sendte ut et høringsdokument om kirkens ordning etter skillet fra staten i 2018. Dette viser at det kvenske kirkelivsutvalgets arbeid på den tiden manglet den nødvendige forankringen i bispedømmet, og at det var lite synlig. Mange kvener har uttrykt misnøye med det de oppfatter som kirkens interesseløse behandling av kvenene.

Behandlingen som kvenene har opplevd fra Nord-Hålogaland bispedømmekontor i de siste årene, har for mange revet skorpen av sår etter fornorskingsprosessen. Dette er ikke noe vi kan leve med.⁵⁸

Siden oppstarten var utvalget for kvensk kirkeliv enige om at arbeidet med en kvensk salmebok skulle være prioritert. Målet var å supplere de 15 kvenske salmene som hadde kommet med i *Norsk salmebok*. Kvenene hadde lenge uttrykt et savn etter å få høre, lese og synge religiøse tekster på kvensk.

For å revitalisere bruken av de tradisjonelle salmene fra kvenske områder bestilte Nord-Hålogaland bispedømmeråd et kvensk salmebokprosjekt fra en faglig sterk prosjektgruppe i 2016. Salmebokprosjektet ble ledet av den kvenske og samiske musikeren og artisten Kristin Mellem. Prosjektet med tre delprosjekter skulle resulterte i 40 salmer som bispedømmerådet skulle utgi som et kvensk salmehefte i 2019. Arbeidsgruppen valgte ut salmene til heftet med tanke på at de skulle bidra til å videreføre kunnskap om kvensk og læstadiansk tradisjon, men også en del felles norske og nordnorske salmer gjendiktet til kvensk var med.

Prosjektet fikk en uventet vending i 2020, da bispedømmerådet etter innhentede faglige vurderinger vedtok at prosjektet skulle avsluttes, og at salmeheftet ikke skulle trykkes. Kvensk kirkelivsutvalg og kvenske miljøer opplevde seg oversett, og avvisningen møtte kritikk. Prosessen og beslutningen resulterte i mistillit til hvordan kirken tok vare på kvensk kultur og språk i sitt arbeid. Etter oppklaringsmøter fremmet bispedømmerådet saken på nytt, vedtaket ble

beklaget, og et nytt vedtak ble gjort. Prosjektgruppen fullførte sitt arbeid i 2021, og det kvenske salmeheftet, *Kväänin virsihäfti*, ble utgitt som bok i juni 2022.⁵⁹

Nord-Hålogaland bispedømme har ønsket å styrke arbeidet med kvensk kirkeliv. Kirkerådet har vedtatt å opprette en arbeidsgruppe for et nasjonalt organ for kvensk kirkeliv i Den norske kirke i samarbeid med de kvenske og norskfinske organisasjonene.⁶⁰

18.3.3 Alternative religiøse retninger

Religiøsitet, i likhet med kultur, endres ofte over tid, og det som kalles alternative religiøse retninger⁶¹, eller nyreligiøsitet, er nye religiøse former og praksiser som i hovedsak er basert på tidligere eller eksisterende religioner og åndelige tradisjoner. Når kommisjonen har vært i møte med samer og skogfinner, har tematikken rundt alternative religiøse retninger vært tatt opp av de berørte miljøene.

Folkekirken som religiøs institusjon har mistet mye av sin innflytelse i samfunnslivet den siste generasjonen. Likevel kan en se at tro og religiøsitet er viktig for enkeltmennesker.⁶² Den økende sekulariseringen i samfunnet har ikke ført til at religion og tro har forsvunnet, men den har ofte resultert i en større grad av privatisering av religiøs praksis, og at arenaene for religiøs utøvelse har endret seg. Dette forholdet kan en observere også i flere miljøer i Norge, hvor sjamanisme og andre åndelige praksiser med inspirasjon og kunnskap hentet fra norrøn og samisk religion eller skogfinske tradisjoner er et voksende felt. Disse religiøse retningene og miljøene henter også impulser fra New Age-bevegelsen fra 1960-tallet og fra de andre alternative religiøse strømningene verden over som har vokst frem i kjølvannet av denne. Troselementer og gjenstander brukt i religiøs praksis fra de store religionene og ulike åndelige tradisjoner, kan tas inn i den enkelte utøvers virkelighetsforståelse, slik at den kan romme mange uttrykksformer og praksiser.

I det samiske samfunnet har alternative religiøse retninger også fått større utbredelse de siste 40 årene. Impulsene fra New Age-bevegelsen og kontakt med andre urfolk som praktiserte sin tradisjonelle religion, har økt bevissthet om tradisjonell samisk religion

58 Norske kveners forbund i åpent brev til Kirkerådet 11. februar 2021.

59 *Kväänin virsihäfti*, Nord-Hålogaland bispedømme 2022.

60 Kirkerådet, KR 75/22, Arkivsak 22/03129-1.

61 Her betyr begrepet at det er et alternativ til etablerte religioner i samfunnet.

62 Myrvoll (2000).

og mytolog, og samiske sjamanistiske praksiser har etter hvert blitt mer synlige i samiske miljøer.⁶³ Det er flere og flere samer som hevder at innhold og verdier som de finner i den samiske religionen eller i andre religioner, har større appell enn det de definerer som den kristne arven. Som en del av den samiske alternative religiøsitet, finner en det som kalles sjamanisme.⁶⁴ Det å utøve alternative religiøsitet kjennetegnes av at aktøren selv tar aktivt ansvar for sin egen åndelige utvikling, enten i løst organiserte nettverk eller som en del av for eksempel nettverket Arktisk Sjaminsirkel⁶⁵ eller organisasjonen Sjamanistisk Forbund.⁶⁶

Felles for uttrykksformene og praksisene er at de står i sterk kontrast både til dagens kristne religiøse tro og praksis slik den forvaltes gjennom kirken, og til den mer generelle ivaretagingen av samiske kulturelle tradisjoner og praksiser. Dette skjer på grunn av vektleggingen av det religiøse og spirituelle aspektet i revitaliseringen av et førkristent tros- og meningsinnhold og førkristne ritualer. Alternativ religiøsitet og praktiserende sjamanisme i en samisk kontekst er heller ingen enhetlig bevegelse, verken i innhold eller praksis. Utøvelsen konstitueres av den enkelte aktør, som følger det samme mønsteret for sin søken og praksis som ellers innen alternative religiøse retninger. Den bygger på innhold, verdier og tradisjoner som knytter seg til natursyn og den samiske religionen og ritualer og rituelle gjenstander i tilknytning til denne. Kunnskap om dette kan hentes fra både muntlige og skriftlige kilder. I tillegg hentes det elementer fra andre religioner og religiøse retninger, inkludert kristendommen.

18.4 Avslutning

Selv om kirkelige representanter i perioder har vært viktige forkjempere for samisk språk, har kirken vært medansvarlig i den fornorskingen som har skjedd blant samene, kvenene og skogfinnene. Kommisjonen har søkt å belyse den uretten som har funnet sted, men også pekt på de tiltak som har vært gjort for å styrke samisk språk og kultur og de utfordringer som venter innenfor kvensk kirkeliv.

Kirkens betydning i assimilasjonsprosessen har gått langt utover selve religionsskiftet. Den påvirket også videreføringen av kulturelle praksiser som hadde rot i tradisjonelle religiøse uttrykksformer,

og på sikt innebar dette en ny virkelighetsforståelse. Misjonsvirksomheten gikk ut på å spre det kristne budskapet og å forsøke å avvikle de tradisjonelle kulturelle uttrykksformene som kirken oppfattet som uforenlige med kristen tro. Dette var uttrykksformer som var dypt innvevd i kulturene og utøvd på gruppenes eget språk og derfor vanskelig for kirken og myndighetene å kontrollere.

Kirken var derfor lenge negativ og tilbakeholden med å gi plass til samiske, kvenske og skogfinske virkelighetsforståelser og uttrykk for kvensk og skogfinsk kultur preges ennå av ettervirkninger av en langvarig religiøs assimilering. De ble tabubelagt, og de religiøse og åndelige aspektene har levd blant samer, kvener og skogfinner hovedsakelig innenfor den private sfære, som har bidratt til å stå imot assimilasjon. Mange samer og kvener søkte andre steder enn kirken for å utøve sin kristne tro.

En viktig arena ble den læstadianske bevegelsen. Samisk og finsk var bevegelsens hovedspråk, og den kom til å bli et kulturelt fristed for samer og kvener gjennom hele fornorskingen. Bevegelsen ble nærmest en lokal samisk folkekirke mange steder i perioden og stilte seg i mange spørsmål kritisk til kirkens virksomhet. For samisk og kvensk kirkeliv har bevegelsen hatt stor betydning. Skogfinnene har ikke hatt en tilsvarende vekkelsesbevegelse, men det har vært etablert frimenigheter blant skogfinnene.

Selv om kristendommen i stor grad har vært enerådende blant samene, kvenene og skogfinnene i flere hundre år, kan en i dag, på tross av religionsskiftet, assimilering og sekularisering se hvordan tidligere åndelige tradisjoner er videreført i deres kultur. Denne virkelighetsforståelsen er en levende arv med betydning i dag. Den har blitt overført gjennom fortellinger og forklaringer på stabile og skiftende forhold i tilværelsen, om menneskers og dyrs plass i verden, og om naturen som subjekt og sakralt mangfold. Alt dette har vært viktige nedarvede elementer i kvenske, skogfinske og samiske kulturene, og de har delvis blitt en integrert del av lokal kristen tro og praksis.

Dagens religiøse mangfold og det livssyns åpne samfunn gir på sin side også mer rom for nye strømninger. Den norske kirke har i større grad tatt inn over seg samiske og kvenske tradisjoner. I kirkelig sammenheng anerkjennes bruk av ulike kulturelle

63 Fonneland (2010).

64 Myrvoll (2000).

65 Arktisk Sjaminsirkel ble etablert i nov. 2018; Siv Ellen Kraft (2020).

66 Sjamanistisk Forbund ble godkjent som trossamfunn i 2012. <https://www.sjamanforbundet.no>. Lastet ned 11.2.2023.

tradisjoner og uttrykk, og det er større bevissthet rundt bruk av samisk og kvensk språk. På dette punktet er kirkens rolle i revitaliseringen sentral, og kirken utfordres til teologisk nyorientering og inkludering.

Den norske kirkens biskoper var lojale overfor fornorskingspolitikken etter 1910. Særlig hardt gikk det ut over kvenene. Først etter Alta-saken skjedde det en endring også i kirkens syn på samene og samisk kirkeliv. Det ble et oppgjør med fortiden og nytenkning inspirert av økumeniske impulser. Opprettelsen av Samisk kirkeråd/Sámi girkoráđđi i Den norske kirke var en viktig milepæl for samisk kirkeliv, likeså kirkens erkjennelse av sin medvirkning i fornorskingen og opprettelsen av Indre Finnmark prosti og sørsamisk menighet. Disse tiltakene har styrket samisk kirkeliv i betydelig grad og gjort kirken mer synlig også som samisk kirke.

Kvenene har lenge kjempet for å bli sett og hørt i kirken og har forventninger til kirken etter den begynnende revitaliseringen av samisk kirkeliv. Kvenske miljøer har etterlyst en nasjonal kirkelig organisering av kvensk kirkeliv. Kirkerådet har opprettet en arbeidsgruppe for dette arbeidet. Kvensk språk har blitt brukt i trosopplæring for barn, i salmesang, og noen liturgiske ledd har blitt oversatt til kvensk. Nå venter en styrking også av kvensk og skogfinsk kirkeliv som en utfordring til kirken og en unnskyldning fra kirkens side. Det finns ingen tilsvarende organisering for skogfinsk kirkeliv.

Den norske kirke har vært og er fortsatt en viktig aktør i samenes, kvenenes og skogfinnenes liv, og den har en særlig rolle i anerkjennelsen av kulturens og språkets plass i religiøse sammenhenger. Historisk sett ble kirken aktivt brukt, og lot seg bruke, til å fremme og bygge opp om fornorskingspolitikken. Kirken og de kirkelige utdanningsinstitusjonene har en selvstendig rolle i prosessen for å ta et oppgjør med fortiden og forholde seg til religiøsitet og åndelighet fra et samisk, kvensk og skogfinsk perspektiv. Kommisjonen mener det hviler et stort ansvar på kirken med sin rolle i fornorskingen til å bidra til videre forsoning.

